

Д.І. ЯВОРНИЦЬКИЙ

ДНІПРОВІ ДОРОГА

Дмитро Яворницький ДНІПРОВІ ПОРОГИ

Частина 1

Дніпро, могутній, широкий, повноводний, багатий на рибу, Дніпро з його розкішними зеленими долинами, несходимими плавнями, повними всякого птаства, звіру та лісу; такий Дніпро не міг не звернути на себе уваги первісної людини, коли вона його вперше побачила. Без сумніву, уже в передісторичні часи, палеолітичного, неолітичного та бронзового періодів, людина жила коло Дніпра та на деяких островах його. Тут вона родилася, виживала свій вік, тут же і кінчала своє життя, лишаючи після себе різні так звані культурні пережитки на своїх стаціях та в майстернях.

В історичні часи Дніпро уже був відомий грекам, і перший на світі історик Геродот Галікарнаський писав про нього уже 450 року до християнської ери. Геродот називав Дніпро Борістеном і пише про нього так: «Борістенес із скитських рік після Істру (тобто Дунаю) найбільша ріка і, на нашу думку, найбагатша поживними продуктами не тільки між скитськими ріками, але й між усіма взагалі, окрім Єгипетського Нілу; з цим останнім не може зрівнятись жодна інша ріка. А проте з інших рік Борістенес найкорисніший: він постачає пречудові і розкішні пасовиська для худоби, прехорошу й у великій кількості рибу; вода його на смак дуже гарна, чиста, тоді як річки, які течуть уряд з поля, мають каламутну воду; уздовж нього тягнуться чудові хліборобські поля або росте дуже висока трава в таких місцях, де не сіють хліб; коло гирла ріки збирається сама собою і в дуже великій кількості сіль; в Борістенесі водяться величезні риби без хребтового стовпа, які звуться антакаями та йдуть на соління, і багато чого іншого, вартого уваги».

В назві Дніпра «**Борістенес**» деякі вчені вбачають грецькі слова «*boreostenos*», себто північна протока. Інші вчені чують тут слово «берест», річка Берест, Берестина, од дерева береста, якого ще й тепер так багато по берегах Дніпра.

Після Геродота про Борістенес писали один за одним такі грецькі та римські історики та географи: Скімн Хіоський I в. до Р. Х., Страбон, Помпоній Мела, Пліній Молодший та Діон Хрїзостом — всі три I в. після Р. Х.; далі Клавдій Птоломей II в., Юлій Солін III в., невідомий автор твору «Плавання округ Понта Евксинського та Меотичного озера» IV в.; він перший називає Борістен **Данапрісом**, відкіля вже вийшла наша назва Дніпро, в якій відомий славіст Шафарик вбачає два слова: санскритське «дан» — ріка і тракійське, або готське слово «парис, перес» — потік, тобто Дніпро — це текуча річка.

Отже, ніхто з усіх перелічених грецьких та римських істориків й географів не каже про особливість Дніпра, тобто про його пороги. Про це перший каже грецький письменник X в. імператор Костянтин Багрянородний (905 — 959).

У ті часи, коли в Греції жив імператор Костянтин Багрянородний, по середньому та верхньому Дніпру з його припливами, вітками, лиманами та озерами жили слов'янські племена, які були підвладні Київському князеві; між Руссю та Грецією відбувалися торговельні зносини. Руси везуть Дніпром до Царгороду хліб, рибу, хутра, латир, невільників. Греки також Дніпром везуть до Києва поволоки, дорогі оздобы, зброю, золоті й срібні монети, духовите коріння.

Костянтин Багрянородний налічує всіх порогів **сім** і називає їх по-руськи і по-слов'янськи.

На диво, в наших руських літописах у жодному списку немає вказівки ні на те, скільки на Дніпрі всіх порогів, ні на те, як вони звуться; говориться тільки загально — «пороги» та й годі. «Приде Святослав в пороги, і нападе на ня Куря... Й пойдоса на коних й в лодях, й прийдоса ниже порог... Се же уведевши половци, шедше в пороги, начаша пакостити гречником».

Повний список Дніпрових порогів знаходимо в так званій «Книге большому чертежу» (XVI—XVII в.).

«А ниже реки Самары на Днепре порог Кодак. Ниже Кодака миля порог Звонець. Ниже Звонца порог Сурский. А ниже Сурскаго три версты порог Лоханной. А ниже Лоханного три версты порог Стрельчей. А ниже Стрельчаго две версты порог Княгинин. А ниже Княгинина с версту порог Ненасытец (Неясытец).

А ниже Ненасытца (Неясытца) на пяти верстах наискось Воронова (Воронаго) забора. А ниже Воронова (Воронаго) забора порог Волнег. А ниже Волнега три версты порог Будило. А ниже Будила три версты порог Лычной (Лычна). А ниже Лычного три версты порог Товолжаной. А ниже Товолжаного три версты порог Волной».

В цьому перелісі один поріг, а саме Звонець, поставлено не на місці, а деякі забори неправильно названо порогами. **Поріг** — це гряда каменю, яка перегороджує річку од одного берега до другого, а **забори** — гряда каменю, яка займає тільки частину річки, даючи вільний прохід з одного якогось боку річки — або з правого, або з лівого.

По-теперішньому пороги йдуть за таким порядком: *Кодацький, Сурський, Лоханський, Дзвонецький, Ненаситецький, Вовніговський, Будильський, Аишиній і Вільний.*

У XVI віці, а саме року 1594, про Дніпрові пороги писав посол німецького імператора Рудольфа II, Еріх Ласота, який мав доручення од свого державця до запорожців і плів по Дніпру через усі пороги. Він налічує всіх порогів 12, починаючи з Кодака, Сурського порога, Лоханського, Стрельчого і далі з такими назвами, як і в «Книге большому чертежу».

У XVII віці про Дніпрові пороги також писав французький інженер Боплан в своєму творі «Опис України». Він налічує їх 13, причому теж деякі забори вважає за пороги.

Установилось з давніх часів, що той, хто хоче оглянути всі Дніпрові пороги, починає з огляду палаца та саду князя Потьомкіна в місті Катеринославі.

В дуже давню старовину, ще до християнської ери, на місці, де тепер сад, жили люди кам'яного віку. Двадцять років тому тут знайшли майстерню людини неолітичного, або новокам'яного віку, з кам'яними зернотерками, різним із каменю знаряддям, з посудом, із землі зробленим, з кістяками людини і з уламками кісток різних тварин того часу. Культурні шари передісторичної майстерні були зняті до основного ґрунту і геть чисто зметені.

В історичні часи коло Дніпрових порогів жили і проходили різні народи — скити, сармати, роксолани, алани, ост-готи, гуни, авари, або обри, хазари, угри, печеніги, половці, татари, запоріжці .

За часи запорожців на місці, де тепер Дніпропетровськ, була слобода **Половиця**, яка виникла коло половини XVII в., а місце, де тепер «парк», належало «абшитованому», тобто одставному осавулові колишнього запорозького війська Лазареві Остаповичу Глобі. Лазар Глоба мав тут «під скелею» водяний млин та «на байдаках» валюшу) і жив з двома товаришами, Гнатом Сидоровичем Каплуном та Микитою Леонтовичем Коржем. Всі вони містились в одній хаті і під одним дахом, «в коей было два отделения». Глоба був нежонатий,

перейшов «сюди на жительство» з Нового Кодаку з челяддю, 15 чоловіка кравців, займався садівництвом, «і ми з ним, — каже Корж, — удвох по всій горі нашого участку розсаджували дерева».

Все хазяйство Глоби було взято в «Казенне відомство», взамін 500 крб., які він одержав". Князь Потьомкін, купивши у Глоби його участок, казав ученому садоводові Гульдові насадити там «англійський сад».

Через вісім років у Гульда було в саду 507 штук «всех растений», між якими були ананаси, лаври звичайні, лаври арабські, гранати, персики, лимони, помаранчі, абрикоси, помадани, кателери, фіги, мирти, лаври, цукуси, розани, такси, флюси, пансониси, жасмини, цереси, ципрезуси, портулаки.

Перед англійським садом кн. Потьомкін наказав збудувати «дворець», а за будівничого призначив славетного в ті часи художника-архітектора Матвія Хведоровича Казанова. Палац будували три роки (1787—1789); цеглу для нього постачали з Києва по Дніпру човнами; низ зроблений був із білого каменю; середина та верх — із цегли, дах — тесовий.

Отже, після смерти Потьомкіна 1791 року палац швидко «осиротів» і почав розвалюватися. 1838 року імператор Микола I пожалував його катеринославському дворянству, а року 1839 він «подвергся пожару». Через десять років після того про нього писав сучасник, що його поновили або, краще сказати, перебудували з невеликими одмінами першого плану .

Кінець саду Потьомкіна, тепер парку імені Т. Шевченка, доходить до так званої **Архірейської** протоки Дніпра, на дні якої з одного боку схована невелика забора. В кінці XVIII в., по скасуванні Запорізької Січі , протоку дано було місцевому архієреєві для лову риби «архірейському столу», через що та протока вкупі з заборою набула назви Архірейської.

Зразу за протокою простягся довгий острів **Манастирський**, він же *Рябининський, Буряківський, Богомолівський*. Острів має 1 верству і 65 саж. завдовжки, 125 саж. завширшки, всієї землі 70 дес.

Про цей острів французький інженер Боплан року 1635 писав:

«Манастирський острів круглий, високий, оточений скелями, які підіймаються на 25 — 30 футів у вишину; тільки один бік його, північний, спадистий; через те острів цей не затопляє вода в повноводдя. Свою назву він собі здобув од манастиря, який був колись на ньому і од якого ж одначе не зосталось жодного сліду. Він міг би бути придатним для життя, якби дозволили його береги. Він повний вужаків та гадюк».

Про гадюк, яких так багато було в часи Боплана на Манастирському острові, також розповідають і місцеві столітні діди, яким не раз доводилось бувати на острові. Раніш, ніж косити на острові траву, кажуть діди, треба було брати добрі ломаки в руки та вибивати там гаддя, а тоді вже братися за коси та косити.

Рoku 1765 за часи кошового отамана П. І. Калнишевського Манастирський острів взято під особливу охорону через те, що місцеві «обивателі, не страшась істязанія божого, вирубали там не тільки просте, а навіть і родюче дерево — грушу та яблуню, чим зовсім спустошили острів. Того дня писарю та осавулу Кодацької паланки притверждаємо, щоб на тому острові Манастирському надалі дерева не тільки родючого, але й ніякого рублено та спустошаємо не було. Всім обивателям, під строгим істязанням, притвердити і за тим старанно дивитись, щоб вони на ньому не їздили, аби б той острів деревом, найпаче родючим, хоч мало зрацением та умноженням міг бути для загальної наперед користи».

Історик церков Катеринославської єпархії, єпископ Феодосій Макаревський, доводить, що коло цього острова в давні часи спинялись всі Київські князі, які пливли з Києва Дніпром до Царгороду. Острів цей, каже Феодосій, був «перепутьем», головним середоточним пунктом, попутною станцією *«при всех путешествиях русских людей по разным целям з севера на юг»*.

Із християнської Руси часто численні дружини княжі, а ще частіш цілі торговельні каравани ходили на південь Росії та до Костянтинополю по Дніпру та по Чорному морю. В часи плавання свого по Дніпру до Костянтинополю православні руські завжди спинялись для тимчасового відпочинку на перепутті, на святому острові Дніпровому, коло теперішнього Катеринослава. Року 957 побожна та благочестива велика княгиня Київська Ольга, плывучи Дніпром до Костянтинополю, довго проживала на святому Дніпровому острові з усіма своїми супутниками, по-перше, дожидаючи кінця великої багатоденної бурі, а по-друге, боячись нападу біля порогів диких хижацьких та жорстоких печенігів. Супутник великої княгині, єпископ Григорій, за допомогою самарських риболовців, ченців, які жили на острові, та своїх близьких, зробив тут окрему церковку і правив в ній службу божу. Року 988 великий князь Київський Володимир, плывучи з численною дружиною по Дніпру до Херсонесу, спинявся на цьому священному Дніпровому острові, побожним оком оглядав всю місцевість його і любувався тут краєвидами багатой природи. Самарські риболовці готували тут їжу для великого князя та для всієї його дружини і показували їм всі особливості острова.

Що острів Манастирський міг бути «пунктом одпочинку для руських, які йшли по Дніпру вниз, це зовсім правдоподібно, бо це один із великих островів, який ніколи не затопляє весняна вода, і є, так би мовити, передгір'я порогів. Раніш, ніж пуститись в страшні пороги, треба було «исполчитись», як казали в давні часи, одпочити, оглянути все справилля, розвідати, чи немає де ворожої засади тощо.

Із історії Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря видно, що 1747 року Манастирський острів віддав полковник Самарської паланки Кирило Красовський монастиреві. На плані міста Катеринослава 10 жовтня 1786 року на Манастирському острові написано: *«Сад публичный»*. План підписаний власною рукою: «Екатерина». 1797 року Манастирський острів перейшов у «Лісне відомство», а 1825 року — в приватні руки: спершу Рябінінові, од Рябініна до Бурякова, од Бурякова до Богомолова.

Проф. М. С. Грушевський каже, що острів Манастирський здобув собі назву через те, що був приписаний до запорізького Самарського монастиря. Отже, до монастиря його приписано року 1747, а Боплан називає його Манастирським уже 1635 року.

На Манастирському острові находили кам'яні молотки, крем'яні ножі, шкробачки, пряслія, одбійники, поодинокі кістки, найбільше мамутові зуби.

Од кінця Манастирського острова обидва береги Дніпрові, особливо правий, були засіяні силою черепків земляного та глиняного посуду з різними малюнками і без малюнків, так званого неолітичного періоду.

Нижче Манастирського острова йдуть один за одним невеликі острови, **Гриньов** та **Шевський**, до лівого берега Дніпра; нижче цих островів так звана Серібна коса, а супроти Серібної коси простягся вздовж правого берега Дніпра великий острів **Становий**, або **Воронцовський**, більш як на 4 верстви завдовжки і 2 верстви завширшки; він піскуватий, низький, порослий лісом, його звичайно заливає весняна вода. Цей острів зазначений в «Реєстрі о розданих, но незаселених Катеринославского уезда землях»: «Остров Становой г-на генерал-порутчика князя Прозоровского, 80 десятин».

Од кн. Прозоровського він перейшов до прем'єр-майора О. М. Сінельнікова, а в останні часи належав кн. І. І. Воронцову-Дашкову.

Супроти Станового острова, вздовж правого берега Дніпра, простяглось селище **Мандриківка**. По скасуванні Січі тут сидів козак Мандрика своїм зимовником; він жив тим, що рибальчив на Дніпрі. Коли слобода Половиця одійшла під город Катеринослав, то до Мандрики прийшло багато половицьких мешканців, які й назвали своє поселення Мандриківкою.

З лівого боку Дніпра, супроти Станового острова та Серібної коси, вливається в Дніпро **річка Самара**.

Річка Самара (або Самар, Самарь) відома ще з половини XII в.: «Приде Изяслав у Чернигов, й ту приде ему весть от сына от Мстислава, оже бог ему помогл половцы победити на Угле й на Самаре».

Річку Самару також занесено в «Географию Южной России», в «Книгу большому чертежу».

Року 1635 про неї пише французький інженер Боплан:

«Ріка ця дуже інтересна як багатством риби, так і тим, що місцевість, якою вона протікає, багатша проти інших на віск, мед, дичину та будівельний ліс: відсіль брали весь ліс для будування Кодаку. Течія річки надзвичайно тиха через її завороти. Козаки звуть її святою рікою, мабуть, за її природні багатства; я бачив, що весною тут ловлять оселедців та осетрів, яких не ловлять в іншу пору».

Року 1654 посланці гетьмана Богдана Хмельницького до царя Олексія Михайловича виставляли як одну із умов приєднання України до Москви, *«что би государь пожаловал, велел козакам тем всем (тобто Самарью с ее угодьями) владеть попрежнему».*

Недивно, що на місцевість по річці Самарі часто набігали татари. Тут татари, застигнуті запорожцями, іноді покладали свої голови. Так, року 1660 татари набігли на Україну, захопили там багато «ясирю», полонили московського воєводу Василя Борисовича Шереметева і з України кинулись до запорізької Самарської паланки, але коло гирла Самари на них несподівано напав кошовий отаман Іван Сірко, розбив їх на голову, - всіх полонянників пустив на волю.

І тепер ще давні літами діди кажуть: *«Тут, на лівому боці Самари, коло самого гирла її, в кучугурах, трупу того людського та конячих кісток валялось видимо-невидимо, а кров запеклась на чверть аришина».*

Багато з того, що знайдено в тих піскових кучугурах, попало до Краєвого Музею в Дніпропетровську.

За часи запорожців на шість верстов вище гирла Самарського стояло у козаків місто **Стара Самара**. Року 1688 відомий в історії Росії кн. В. В. Голіцин, після першого нещасливого походу на Крим, на місці Старої Самари спорудив так звану **Новобогородицьку кріпость**. Будівничим тієї кріпости був німецький інженер фон-Зален, якого прислала сюди Москва. У літописця України Рігельмана ця кріпость скрізь зветься *«Богородицькая, тож Старая Самара»*.

Року 1711 Новобогородицьку кріпость зруйнував сам цар Петро I після нещасливого походу його до річки Пруту; це примусила його зробити Отоманська порта.

З 1709 року по 1734, як цар Петро зруйнував Чортомлицьку Січ та після втечі запорізьких козаків під протекцію Криму, на Самарських придоллях виникли татарські аули.

Року 1736 за русько-турецької війни *«на устье оной реки Самары построен от россиян*

ретраншемент й несколько редутов, й прозывается Устье-Самара» . А трошки далі од тієї ж річки Самари, на річці Татарці, тоді ж таки зроблено редут.

На генеральній мапі 1751 року інженер-полковника де-Боксета Усть-Самара показана на лівому боці річки Самари, якраз там, де вона сходиться з Дніпром. На лівому боці Самари, трошки вище її гирла, показано Стару Самару, а вище Старої Самари показано **Пещану Самару**. Року 1783 Усть-Самарський ретраншемент скасовано, і всю його армату перевезено на ріг Кінбурн .

Супроти гирла річки Самари **острів Кінський**, про який пише інженер Боплан 1635 року:

«Кінський острів має коло 3/4 милі завдовжки 1/4 милі завширшки; у верхній частині вкритий він лісами та болотами, весною затопляє його вода. Тут проживає множество риболовців, які, за недостатчею соли, зберігають рибу в попелі, а також дуже багато її сушать. Рибу ловлять коло гирла Самари, яка вливається в Дніпро ліворуч супроти «голови» Кінського острова».

На «Плані Дніпра» XVIII в. і в архівних документах того ж віку Кінський острів зветься Самарський або Усть-Самарський, а тепер він відомий під назвою **Старуха**.

Од лівого берега річки Самари геть униз уздовж Дніпра тяглося **с. Огринь** або **Ігрень**. Воно недавнього віку: заснував його в 1780—1781 році князь Олександр Андрійович Прозоровський, і славилось воно своєю лісною пристанню та виробом українських скринь, німецьких брічок.

Московський острів, до правого берега Дніпра, зазначений на планах XVIII в., заливає весняна вода.

Нижче Московського острова стоїть, близько правого берега Дніпра, **Кам'януватий**, або *Скелястий*, у Боплана *Князів* острів; це не що інше, як скеля, каже Боплан, завдовжки 500 — 600, а завширшки до 100 кроків 30, тепер одна верства і 125 саж. завдовжки і 120 саж. завширшки; його ніколи не заливає весняна вода. Цей острів інтересний тим, що на ньому є всі сліди культур, які пережив старий Дніпро, починаючи од кам'яного віку і кінчаючи часами Запоріжжя.

Так, тут находили кам'яні молотки різної конструкції, руків'я старовинних мечей, бронзові різних форм стрілки, бронзові браслети, бронзові кільця, намисто, різне що до матеріалу та оздобі, глиняні світильники, скляні лякримарії, залізні списи і багато чого іншого. Історик князь Семен Іванович Мишецький каже, що на цьому ж острові 1737 року «построен от россиан ретраншемент і редуті».

Рівнолежно до острову Кам'януватого, близько правого берега Дніпра, супроти балки Верхньої Сажавки, острів **Крячків**, показаний на *«Плане реки Днепра»* 1780 року — 1 верства завдовжки, 125 саж. завширшки.

Супроти островів Кам'януватого та Крячкового, по правому березі Дніпра, простяглась слобода **Лоцманська Кам'янка**. Слобода Лоцманська Кам'янка — дуже давнє запорізьке займище . За запорожців тут були зимовники військової старшини Старого Кодаку. Заселення цієї місцевості почалось з 1750 року, коли з наказу запорізького Кошу сюди перевели частину лоцманів з Ненаситецької берегової сторожі тамошньої «гребної флотилії», як каже про це місцевий церковний історик, додаючи до цього, що стало сімейний люд Кам'янку почав заселяти з 1770 року.

Отже, можна сказати, що 1770 року був великий наскік татар на південну країну Запоріжжя , а в такому разі маса запорізьких «гніздюків», себто козаків-хазяїв, кидалась з півдня

на північ запорізьких степів і там закладала нові села. Лоцманство, як організація, почало складатись в Кам'янці уже після приєднання Криму до Росії, себто після 1783 року. В ті часи розпочалось у широкому масштабі будівництво в так званому Новоросійському краю: одночасно будувались Катеринослав, Нікополь, Миколаїв, Херсон, Одеса, Севастополь та інші міста, для чого потрібна була сила лісного матеріалу і той матеріал треба було постачати з горішніх лісів Дніпром через його пороги і далі на самий низ. Але як же його, той лісний матеріал, провести через страшні Дніпрові пороги?

Над цим думав правитель Новоросійського краю кн. Потьомкін. Він доручив потурбуватись про те будівничому полковникові М. Л. Фалієву. Фалієв вибрав декілька чоловіка, найбільш з колишніх запорізьких козаків у Кам'янці та в Старому Кодаці, велів їм зв'язати пліт і пуститись на ньому через усі пороги. Перша спроба удалася, і відважні пловці одержали щедрю нагороду од начальства.

Тоді 1785 року визвались 42 чоловіка назавжди проводити через усі пороги казенні судна та плоти. То був перший кадр дніпровських лоцманів, на чолі яких тоді стояли два чоловіка: Мусій Іванович Півторак, за отамана, і Непокритенко, за помічника отамана. Через два роки лоцманів було вже не 42, а 120 чоловіка. Тоді вони провели через усі пороги велику царську флотилію Катерини II, 80 суден, які пливли од самого Києва і мали пристати до нового міста Херсону. Отаман Півторак та його помічник Непокритенко одержали тоді велику нагороду од самої цариці.

Коли почали спускати через Ненаситецький поріг перше царське судно, на якому сидів отаман Півторак, і коли те судно кинулось з порога у водяну безодню, то цариці здалося з гори, що воно навіки загинуло в пінястих хвилях та глибокому вирі, і цариця дуже схвилювалась через те. Але швидко їй сказали, що всі судна безпечно пройшли через поріг, всі люди живі і стоять коло пристани.

Цариця побажала бачити, отамана Півторака та його помічника Непокритенка; і коли вони стали перед її очима, то цариця сказала:

«Жалую тебе, Полторацький, за твою верную услугу поручиком. Есть у тебя дети?» — «Есть один сын 13 лет».

Цариця пожаловала сина прапорщиком і обіцяла прислати їм грамоти на чини та дворянство. Помічника Півторацького, Непокритенка, теж пожаловано прапорщиком.

Після того року 1787 грудня 19 дня князь Г. О. Потьомкін послав Катеринославській Казенній Палаті таке «предложение»:

«Для переправи через Дніпрові пороги «к препровождению судов» потрібні лоцмани, яких вибрано 121 чоловіка з військових обивателів, а щоб вони назавжди були неодлучні коло цієї справи, треба їх поселити в Кам'янці, де вони будуть під командою полковника Фалієва.

Наказую призначених у лоцмани 121 чоловіка, за списком, який тут додається, виключити з усіх казенних податків та поставки рекрутів і платити їм «жаловання» кожному по 25 карбованців на рік з майбутнього одкриття плавби. За начальників над ними поставлені від мене поручик Півторацький і помічник його прапорщик Непокритенко «з жалованьем» першому 200 крб. на рік, а другому 100 крб. з губерських доходів. Лоцмани деревні Половиці — Савронський, Кузьменок, Отелченко, Мельник, Третьак».

Після того лоцманам подаровано дві земельні «дачі»: одна коло Кам'янки та Старого Кодаку, а друга в «пустоше Широкой». Скоро лоцманів стало вже 673 чоловіка.

Року 1811 вийшов наказ: поселян казенних селищ Кам'янки та Старого Кодаку обернути всіх на лоцманів, літами од 20 до 60 років. Далі лоцманів поділено на три «статті»: лоцмани першої статті проводять судна і плоти; лоцмани другої статті переважно проводять плоти; лоцмани третьої статті *«при излишестве их поступают добавочными рабочими на суда и плоты по вольному найму».*

1784 року в слободі Лоцманській Кам'янці спочатку поставлено «молитвенний дом» із старої «упраздненной» церкви міста Старого Кодак, а потім того, 1794 року, збудовано й церкву. Якого вона була типу, невідомо. Теперішню церкву збудовано 1874 року, звичайно, за казенним шаблоном.

Нижче слободи Лоцманської Кам'янки, коло правого берега Дніпра, супроти балки Нижньої Сажавки витикається невеликий, але скелястий, ніколи не затоплюваний весняною водою **острів Кодацький**, або, коротше, *Кодачок*. Можна з певністю сказати, що це є той острів, який Боплан називав Козацьким: *«Він безлісний, з самих скель, кишить гадами»*.

На «Плане реки Днепра» Арапова 1780 року на місці теперішнього острова Кодачького, або Кодачка, стоїть острів «Казацкой»; за виміром він має приблизно 1/2 верстви завдовжки і 100 сажнів завширшки. Давнього віку люди Старого Кодак зовуть його **Козачківським**, бо на ньому, кажуть вони, дуже давно був млин якогось Козачківського. Зовуть його також і *Пороховим* островом, бо тут є склад казенного пороху.

Кодацький острів — це цілий музей різної старовини, бо він був увесь укритий людськими кістками, кам'яними сокирами, молотками, старовинною зброєю різних епох. А військове відомство зробило тут перед війною свої склади, збудувало комору й хату для сторожі, через що чимало згубило тут археологічного добра. Після огляду цього острова на ньому знайдено дві стадії передісторичної людини.

Перша — на верхній, горішній частині острова. Там гранітові скелі суспіль укриті культурним шаром темного кольору, де ціла сила черепашок *unio pictorum*, різних черепків посуду, кременю, кісток ссавців та риб ранішньої й пізнішої епохи кам'яного віку. В підсипці комори, яка стоїть на острові, знайдено навіть цілий посуд тієї ж епохи. Ця стадія дуже велика, і в ній збереглося не одне місце цілком незаймане, де можна робити розкопи. Друга стадія на розі острова, при самому березі, проти середньої частини Дніпра. Там знайдено велику гулю кременю, доказом чого є те, що тут була майстерня людини кам'яного віку. Тут же знайдено черепки посуду пізніших епох.

Супроти острова Кодачка, на лівому березі Дніпра, простяглось село **Чаплі**. Село Чаплі, як і село Огринь, недавнього віку: воно засновано в 1780—1781 році і належало кн. Прозоровському, виникло саме тоді, коли з наказу кн. Потьомкіна полковник М. Л. Фалієв викликав сюди тисячі війська та робочого люду прочищати пороги Дніпрові. Тоді Чаплі заселено народом сімейним, осілим, вільним, який прийшов туди *«в вільні козацькі степи для роботи»*.

Останніми роками сюди перенесено лісову пристань із села Огрині.

Всю місцевість по лівому березі Дніпра од гирла Самари до села Чапель і далі, також, як і всю місцевість по правому березі Дніпра, од Потьомкіна саду до Старого Кодак, засіяно різними предметами старовини і дуже далеких і близьких до нас часів.

Супроти села Старого Кодак простягся по Дніпру **перший поріг Кодацький**.

Частина 2

Пороги на Дніпрі споконвіку були великою перепоною всім людям для плаву по Дніпру. З цього боку вони добре були відомі нашим предкам, русам, які не раз пускались Дніпром до самого низу його і далі. Отже, хоча й з великими труднощами, а вони все ж таки перемагали цю перешкоду, а як саме це було, про те розповідає грецький історик половини X в., імператор

Костянтин Багрянородний.

Хоча цей поріг і вузький, шириною тільки з циканістеріон, однак в середині його є високі шпильасті скелі, схожі на острови. Вода, ударяючись об них, підіймається вгору, потім падає вниз з великим та страшним клекотом. Через те руси не наважуються проходити через них, а, спинившись поблизу, висаджують людей на суходіл і тільки самі речі лишають у суднах. Так вони босими ногами лапають дно, щоб десь не наткнутись на камінь, а тим часом інші посовують веслами ніс, зад, середину, корму суден і так з великою осторогою проходять цей перший поріг через дрібні берегові протоки ріки».

Далеко пізніш, після Костянтина Багрянородного, писав про переправу через Дніпрові пороги гетьман Мазепа цареві Петрові:

«Переправилися есмь через реку Днепр июля 6 дня (1697 г.), но яко в той через реку Днепр переправе войск, при нас обретающихся, не малое познали есмь замедление, и так наипаче с тех мер не малая нашему походу учинилась мешкота, потому что суднам водяным на Днепровых порогах неудобная была переправа, на каких порогах как столника и воеводи, так моего гетманского regimentу судна водяные зело с великими многоработными трудностями и тяжконосными ратных людей бедствиями, переправляясь б недель с лишком, замешкали, понесли как в суднах, так и в хлебных запасах и в оружии не малый убыток, а при том и люди некоторые из войска кончиною смертною отнялись, ибо где о каменные пороги судно разбилося, там и все хлебные и ружейные запасы приходили в утопление и люди попадали не в безопаство».

Судна, на яких йшло російсько-українське військо, були такі: великі на морську глибину; одnodереві дубові та липові, «довжиною не малої», з комишником та обшивками, на лиман «способні». Чимало їх «от наносимых им пороговых жестокостей пошло в потерку и в потеряние». Усі судна прибули до урочища Очкасу (себто Кичкасу) тільки «июля в 18 день».

У XVIII віці про переправу через Дніпрові пороги писали так:

«Купці пускались через пороги только весной и то на невеликих суднах, а влітку и по осени вони зовсім були непрохідні. Усі судна, які йшли Дніпром зверху вниз літньої доби, звичайно спинялись коло порогів; тут з них виймали товари і везли 70 верстов сухим шляхом до кріпости Олександровської, що стоїть коло устя річки Сухой Москвки; там клали свій товар на нові судна і йшли вільно до самого гирла Дніпра».

Для того, щоб зробити плавання по Дніпру більш-менш вільним в його порожистій частині, вирішено було, за часи царювання Катерини II, для вільного проходу суден через пороги зробити канали в порогах Кодацькому, Сурському, Лоханському та Ненаситецькому. Це доручено інженер-майорові Франсуа де-Волану та обер-комісарові Михайлові Леонтійовичу Фалієву.

Року 1782 академікові Василеві Зуєву довелося бути при спорудженні тих каналів, і він такими словами описував цю величезну роботу:

«Знищення на річці такої перешкоди од порогів для плавання було ще в думці у блаженної пам'яті Петра Великого. Отже, той державець, захоплюючись іншими справами і бачучи, що на тодішні часи ще не можна було ждати для Росії користі, якої слід сподіватись од такої великої праці, покинув прочистку. Нині пан Фалієв, бачучи важність такої прочистки, взяв на себе зробити те власним коштом і, по правді, встиг уже досить, а може, і зовсім скінчив би, якби твердий на те намір положено було. Він на всіх небезпечних порогах зривав верхи каменю, які стирчать над водою, провіряючи і заряджаючи порохом через спеціально зроблені довгі бляшані трубки.

Найтрудніша робота — це вертати каміння під водою, і через те не без жаху можна дивитись, як солдати та робітники, по два чоловіка на плоту, чіпляючись за камінь, серед великої бистрини та шуму, держаться, сидять, як ті чайки, та довбають в ній. Продовбавши на глибину, яку треба, становлять бляшану з порохом трубку, прикладають до неї гніт та відпливають геть. Через кілька часу камінь розривається під водою; ті уламки робітники

підбирають і вивозять геть на берег.

Всі потрібні для цієї роботи знаряддя він, Фалієв, замовляє робити в Тулі, відкіля виписує й майстрових людей. Робітників, розміщених по різних порогах, буває числом від півтори сотні до трьохсот чоловіка, зважаючи на пору та на добу. Мені казали, що всі витрати на утримання по порогах (за роботу, інструмент та інші потреби) пану Фалієву в робочий місяць коштують до 10 тисяч карбованців, але роботи ведуть тільки в ті місяці, коли найменша вода буває».

До цього ще треба додати, що робітник одержував плати на день п'ять копійок.

Отже, М. Л. Фалієв не зробив того, чого хотів: не дав вільного проходу для суден у порогах Дніпрових. Од Фалієвського каналу в Кодацькому порозі лишилась невелика протока коло самого правого берега Дніпра, де стоїть тепер водяний із цегли млин, який колись належав купцеві Звіреву.

За царя Павла I року 1798 брались за прочистку лише одного найстрашнішого порога — Ненаситця. Після того герцог де-Рішельє 1807 року, з наказу царя Олександра I, зробив обводний канал на Кодацькому порозі, прочистив фарватер в порогах Сурському та Лоханському.

З 1843 року розпочались роботи на порогах Дніпра в широкому масштабі і скінчено їх року 1854. На всіх дев'ятох порогах зроблено канали з накидного каменю. За першим проектом всі такі канали мали бути 15 сажнів завширшки і 6 футів завглибшки «нижче горизонту низьких вод». Та таких розмірів далеко не скрізь додержано: в деяких каналах ширина була не більша як 10 саж., на Сцикусі, нижче Ненаситця, не більша як 5 саж.; глибину каналів теж зменшено до 3 футів нижче нульового горизонту.

На правому високому березі Дніпра, якраз супроти першого порога Кодацького, збереглись земляні вали од **кріпости Кодаку**, яку будував тут у XVII в. французький інженер Гільом Левасер де-Боплан. Коло 1603 року Боплана викликав у Польщу король Сигізмунд III, як відомого та досвідченого інженера, і йому доручили справу укріплення південних меж України од татарських наскоків та од козацьких повстань. Боплан пробув на Україні 17 років і після того написав книгу «Опис України». В тій книзі він каже:

«Тут є замок, який я заснував в липні 1635 року. Але наступного місяця серпня, після мого від'їзду, якийся Сулима, привідця козаків, повернувшись з морського походу та побачивши замок, що перешкоджав йому повертатись до рідного краю, раптом захопив його та перебив усю залозу, коло 200 чоловіка, під керівництвом полковника Моріона, француза. Після того, пограбувавши кріпость, Сулима з козаками пішов до Січі. А в тім, не довго козаки володіли тією кріпостью: їх розбито, з наказу Краківського кастеляна Конєцпольського, одвезли, вкупі з проводарем, до Варшави і там четвертували».

Після того 1638 року до Кодаку прибув з чотиритисячним військом сам Конєцпольський, пробув там коло місяця і наказав Бопланові відбудувати знову укріплення.

Тоді з Конєцпольським був і Чигиринський сотник Богдан Хмельницький. Коли кріпость була готова, тоді покликали подивитись на неї.

«Який здається вам Кодак?» — спитав, глузуючи, коронний гетьман Конєцпольський. «Що руками будується, те чоловічими руками й руйнується», — одповів по-латині Богдан Хмельницький.

Слова Хмельницького справдились 1648 року, коли він сам, покинувши Польщу, прибув в Запорізьку Січ, де його обрано за гетьмана, і підняв повстання супроти польського

можновладства. Тоді до Кодаку підступив з козаками Ніженський полковник Шумейко, обложив його і держав в облозі кілька тижнів; нарешті козаки поробили під кріпость міни, і тоді комендант кріпости Гродзицький мусив здатися. Козаки не заподіяли йому ніякого лиха, дозволили забрати все його майно, тільки польських жовнірів перев'язали мотузками і вкупі з комендантом проводили до Чигирина, де вже їх і пограбували; потім того Хмельницький одпустив Гродзицького до Польщі.

З 1656 року Кодак лічився за запорізьким Кошем, і там установлено першу берегову сторожу з охотників-козаків, які з наказу Коша мусили допомагати всіма способами пловцям, що йшли по Дніпру. Для тієї сторожі перевезли з Січі походну церкву архангела Михаїла з ченцем Межигорського монастиря.

1672 року офіційна «люстрація» так описувала Кодак:

«Город Кодак. Земляной вал стоит на Днепровских верхних порогах, под первым урочищем Кодаком на той стороне Днепра от Киева; а строили по указу польского Владислава короля 55 тот город немцы тому лет 40 или больше, а бойницы сделаны из земли, а палей и обломков нет. А от порогов кругом его ров обрешной, и во рву набит чеснок дубовой. А мерю-де тот город Кодак кругом 900 сажень. Пушек в нем две железные городовне да две затишные пищали; а сколько к тем пищалам ядер и зелья, фитилю и запасов, того они не ведают».

Заснували село Кодак козаки, які правили за лоцманів.

1739 року сюди прийшли люди з України, а 1775 року тут осіло чимало запорожців після скасування Січі.

Тепер на найвищому місці валів кріпости підноситься вгору гарний пам'ятник рожевого граніту: його поставило 1910 року Катеринославське Губерське Земство на спомин взяття року 1648 Кодацької кріпости військом гетьмана Богдана Хмельницького під команду Ніженського полковника Шумейка.

Недалеко того пам'ятника стоїть дерев'яна, вся почорніла, стародавнього запорізького типу церква, її збудовано року 1785, але «пересипано» і складено без одміни 1818 року.

Супроти села Старого Кодаку, на лівому, також високому березі, стоїть село Любимівка, яка колись звалась *Норівка, Олексіївка*. В часи Запоріжжя тут були козацькі хутори, де сиділи козаки-зимовчаки з своїми сім'ями та з хлопцями-наймитами і «бадались» господарством. 1781 та 1782 років, коли почали розчищати пороги в Дніпрі, тоді нагнали сюди тисячі війська та робочого люду.

Береги Дніпра, по обох його боках, починаючи од слободи Половиці і далі вниз, були вкриті землянками та мазанками пришлого люду. В кінці 1781 року «деревню Норівку з землею» одержав прем'єр-майор Олексій Сінельніков, рідний брат правителя Катеринославського намісництва, Івана Максимовича Сінельнікова. Йому дано було спочатку «в наймы» 1500 дес. землі за плату п'ять денежок за десятину. Потім того «підполковникові» Олексієві Сінельникову ще прибавлено було 320 дес. навечно за плату 97 крб. 50 коп. на рік за всі вкупі 320 дес. З початку XIX віку в Олексія Сінельнікова було 4859 дес. 500 кв. сажнів.

Церква в селі Любимівці дерев'яна, збудована року 1785; цю будову зробив казенний будівник за казенним шаблоном.

Місцевість, де тепер розкинулось село Любимівка, добре була колись відома татарам, які через неї не раз робили наскоки на багату та людну запорізьку Самарську паланку, де хапали в

полон чоловіків та жінок і тягли їх до Криму. Як пам'ятка того, лишилися назви: *Татарбранка* — слобідка вище Любимівки; **річка Татарка**, яка вливається в Дніпро, коло самої Любимівки, і два острови на Дніпрі — *Малий Татарський*, або *Татарчук*, і *Великий Татарський*.

В реєстрі річок та островів 1697 року цих островів немає. Зате вони показані на планах Дніпра XVIII віку, перший 100 саж. завдовжки, 25 саж. завширшки, другий 306 саж. завдовжки, 97 саж. завширшки.

Про річку Татарку 1688 року пише «Літопис Самовидця» та 1736 року перший історик Запоріжжя кн. С. І. Мишецький, який каже, що *«на оной речке Татарке в 1736 году был построен от россиян редут»*.

За Татарськими островами йдуть одна за одною забори — *Сінельнікова*, *Волощинова* й *Носулина*, а за ними два **острови Носулини**. Люди давнього віку кажуть, що тут колись був один острів Носулин, а то його розмила якась весняна вода і тоді стало два Носулини острови. На тому острові жив колись запорізький козак Носуля, од якого й пішов острів Носулин. На Носулиних островах росте добра лоза, яку ріжуть на кошелі.

Нижче Носулина острова витягся близько до лівого берега Дніпра **острів Яців**, де рибальчив колись запорізький козак-зимовчак Яцько. Російські дослідувачі Дніпра, не знаючи ні історії місцевого краю, ні української мови, переробили назву Яців на назву Ярців. Яців острів піскуватий, з камінням. Колись на ньому був великий ліс, тепер є кущі дубняку та бересту.

Рівноліжно до острова Яцева, тільки до правого берега Дніпра, стоїть **острів Демека**, теж перероблений на *Домайський*, *Доханський*, *Донський*. Назва Демека, Демський виникла од власного імені Дем'ян, Демко, Демека. Цей острів добре був відомий запорізькому Кошеві, і про нього 1772 року 6 грудня от що писалось:

«Старокодацький житель Федор Шаповал нам (Кошеві) доніс, що нижче Старого Кодаку на Дніпрі єсть островаець, зовущийся Демека.

В ньому мающеєся чорне (лісне) дерево і родюче (плодове) порублялось на дрова, так опустошається сильно, що коли од того не предохранити, то во всеконечне испостушення приидить может. І як супроти цього острова живе він, Шаповал, то йому «способно» глядіти цього острова, щоб мимо його відома ніхто не дерзав пустошити ріжного дерева, чорного і родючого, через те, що той острів йому, Шаповалу, даний надалі до нашого розгляду з тим, щоб на ньому ні він сам не рубав, ні другого кого пустошити яким ні єсть образом не попускав, щоб таким способом привести його до прежнього стану на загальну користь».

Нижче острова Демеки простягся вздовж лівого берега Дніпра **Піскуватий острів**, показаний на «Атласі Дніпра» 1786 року; він має 250 саж. завдовжки, 50 завширшки і його завжди понімає весняна вода.

Супроти Піскуватого острова, по рівній та довгій низині правого берега Дніпра, витяглась німецька колонія *Ямбург*. Колонію Ямбург заснували 1793 року німці, які вийшли з міста Ямбурга, Петербурзької губернії «в числі 275 душ обоєго пола». Спершу переселенців оселили в Старому Кодаці, а потім вони перейшли на теперішнє місце.

Цікаво те, що ямбурзькі німці не лютерани, як воно звичайно, а католики.

Сурський острів, до правого берега Дніпра, 3-2 верстви завдовжки, 200 саж. завширшки, названий од річки Сури, яка вливається в Дніпро якраз проти середини острова.

Проти Сурського острова, коло лівого берега Дніпра, виступає невеликий **острів Муравний**, показаний на «Атласі Дніпра» та на «Плані Дніпра» XVIII в. Тут виступає **Сурський поріг**.

Частина 3

Сурський поріг, невідомий візантійському імператорові Костянтинові Багрянородному, стоїть на сім верстов нижче Кодацького; довжини з правого боку - 48, з лівого — 34, падіння води — 0,24 саж.; падає двома лавами — Чавунною та Бондаревою; має з правого берега канал з накидного каменю 50 саж. завдовжки; фарватер ріки вище порога — 1 саж., нижче порога — 8 футів.

Зразу нижче порога Сурського — невеликий острів *Луцівка*, потім камені *Гірнецеві*, *Колісники*, *острівки Кулики* і *Лоханський поріг*.

Лоханський поріг, відомий Костянтинові Багрянородному.

«Коли руси,— каже він,— пройдуть перший поріг, то, взявши останніх людей з берега, пливуть і доходять до другого порога, який по-роськи зветься Улворси, по-слов'янськи Островуніпрах, що визначає острів-поріг. І цей поріг схожий на перший; через це руси знову висаджують людей, човни проводять, як і раніш».

Назву порога лоцмани пояснюють так, що в ньому вода плещеться, як у лоханці, через те він і Лоханський. Лоханський поріг один із страшних, згубних порогів. Він на півверстві нижче Сурського; ширина близько 60, довжина з правого боку — 127, з лівого — 78, падіння води — 0,77 саж.; падає трьома лавами — *Куликівською*, *Плоською* та *Черепашиною*; має канал з накидного каменю, коло лівого берега 60 саж. довжини; фарватер води вище порога — 1 саж., нижче порога — 8 футів.

За Лоханським порогом зразу на праворуч Буздиганові скелі, а коло самого берега Дніпра так звана **Стрільча скеля**, на «Карті Дніпра» 1768 року Аоканська Стрелиця.

Цей невеликий, але дуже високий, скелястий острів вражає своєю оригінальною красою. Навіть німий, дивлячись на нього, може скрикнути од захоплення. В XVII віці про нього відомий французький інженер Боплан писав так:

«На протязі од першого порога й до останнього я помітив тільки два острови, яких не затоплює вода. Перший стоїть між третім та четвертим порогами і зветься Стрільчий; це цілковита скеля коло 30 футів вишини, з стрімкими краями навкруги; він має коло 500 кроків довжини й 70 — 80 ширини. Я не знаю, чи є на ньому вода, бо ніхто його не одвідував опріч птаства; а втім, він увесь навкруги поріс диким виноградом».

Про цей Стрільчий острів між людьми здавна йде така балачка, що на ньому закопані великі гроші, а закопали їх, кажуть, запорожці.

Запорожці вирили там глибоку яму, наклали туди золото, срібло, рушниці та й засипали все те піском. Потім того розложили на тому піску якогось хлопця та й давай його сікти; сікли, сікли, а тоді його й питають: «А знаєш ти, за віщо ми тебе січем?» — «Ні, не знаю»,— каже хлопець, а сам плаче. Давай вони його вдруге сікти. Сікли, сікли, перестали й знов питають: «А що, знаєш?» — «Ой, татусеньки рідненькі, не знаю». Давай втретє. Кричало те хлоп'я, кричало, аж поки охрипло. «Годі»,— кажуть. І давай питати: «Скажи, скурвий сину, за що ми тебе січем?» — «За те, щоб пам'ятав, де поклали клад». «Ну,— кажуть,— догадався; обдивися ж та йди собі з богом». Вирвався хлопець, одбіг геть далеко од острова та й давай питати шляху на Україну.

Питаю, питаю, допитався; дійшов аж до свого батька. Це було, кажуть, зараз, як Січ зруйнували.

Через скільки там десятків років з Київської губернії гнав один дід по Дніпру пліт. Догнав до слободи Волоської та й пішов шукати грошей на Стрільчий. Отже, те місце вже було загорнуте камінням, довго він його шукав, та так і не найшов. Давай тоді той дід розказувати. А то був той самий дід, якого сікли запорожці, коли він був Ще хлопцем. Дід розказав і прикмети, де закопували клад:

«На тім боці,— каже,— супроти острівка стояв дуб, на дубі була товста гілка, яка показувала на острівок, де саме схованоклада. Деякі старі люди ще й пам'ятають того дуба, а мені, признаться, не в замітку. Тепер на тому місці груша».

1888 року на верховині Стрільчої скелі знайшли й обслідували майстерню виробів неолітичного періоду кам'яного віку. Там робила досліди Катерина Миколаївна Мельник-Антонович, а після неї кілька разів на Стрільчій скелі працював Т. Р. Романченко.

«Майстерня, що на Стрільчій скелі,— каже К. М. Мельник-Антонович,— одна з найбільших у південній Росії майстерень кам'яного віку; тут зосереджувався вибір одбивних та полірованих кам'яних знарядь, кістяних та гончарних виробів. Вироби цієї майстерні відзначаються красою та чистотою обробки, великою різноманітністю в типах та орнаментовці предметів».

Перед дамбою Лоханського порога, праворуч, є два невеликі **острівки Кулики, острів Лоханський та Скелястий**; на них висічені шліхувадла для обточування кам'яного знаряддя, що його робила людина ще в кам'яному віці.

Уздовж правого берега річки Сури і до самої Стрільчої скелі простяглось **село Волоське**, де живуть колишні полоняники-волохи). Їх захопили запорізькі козаки в часи русько-турецької війни під Очаковом:

«Волохи запорожской партией в границах Оттоманской империи прошлого 1770 года полоненные из-под Очакова при том же местечке множественным числом поселены там, где речка Сура впадает в Днепр».

Волохи прийшли з своїм «духовним отцем і руководителем» Исаком Бицем і спочатку належали «по своим духовным нуждам» до приходу Старокодацького, а потім того збудували у себе дерев'яну церкву в 1780 році й одійшли од церкви Старого Кодаку.

Південна частина села Волоського кінчається високою кам'яною грядою. Там є дві високі гори; одна з тих гір зветься просто *Скелею*, а друга — *Бичковою скелею*. Вулиці й хати кінця села містяться в цьому межигір'ї. На підгір'ї Бичкової скелі, на землі колишнього селянина Якова Заскоки, є так звана Змієва печера. Печера та з дуже вузьким входом і, щоб пролізти в її середину, треба спершу проповзти два сажні животом по вогкій землі, витягнувши вперед себе руки, а потім того вже можна стати і йти ногами.

Скільки та печера має довжини, напевне невідомо: одні кажуть — не більше як 25 саж., а інші кажуть, буцімто вона тягнеться більше ніж на верстув, і де саме її кінець, ніхто того не знає, бо ніхто не доходив до її краю. В одному місці печери, кажуть, є така глибока ямина, що коли туди кинути камінь, то не чути, як він і на дно падає. На жаль, усього цього перевірити не можна, бо в селі, якраз коло печери, лупили камінь і завалили вхід у печеру камінням, груддям та землею.

На другому боці межигір'я, на так званій Коршуновій леваді, на крутому схилі скелі є ще декілька печер. У деяких вхід теж такий же вузький, що пролізти в них ніяк не можна, хоча й видно, що далі вхід ширшає. У дворі селянина Борща є печера, яка має 10—12 саж. завдовжки.

Нижче Стрільчої скелі рябіє серед Дніпра **Стрільча забор**, а нижче тієї забори впадають в очі два величезні камінні Багатирі: один сидить у воді, коло правого берега Дніпра, а другий вийшов із води й одступив на кілька сажнів од лівого берега ріки.

Про ті камінні Багатирі старі лоцмани розповідають таку легенду:

«Колись-то, в дуже давню давнину, зійшлись тут два багатирі — руський та турецький; турецький став на лівому боці Дніпра, а руський на правому. Зійшлись та й кричать один одному через Дніпро. Перший говорить: «Уступи мені це місце; я тут оселюсь з своїм народом», а другий каже: «Уступи мені ти це місце; я заселю цей край, а ти геть звідця». Спорили, спорили, а потім того руський багатир і каже: «Коли ж так, то давай краще поміряємось силами: хто кого пересилить, тому й одійде ця земля». «Давай», — каже турецький багатир. От узяли вони поодколупували з скель камені однакової ваги, поставали коло Дніпра — один з одного боку, а другий з другого, та й давай шпурляти ті камені. Спершу вхопив у руку камінь турецький багатир та як кине його з лівого боку на правий, а він плюх та в воду. Куди там. Не тільки не перелетів через Дніпро, а навіть і до берега не долетів: сів у воді. Після того руський багатир як шпурнув свого каменя з правого боку на лівий, то він не тільки що перелетів через увесь Дніпро, а навіть упав на луках геть далі од Дніпра. «Ну, коли вже так, — каже турецький багатир, — то я піду далі з цієї землі, а заселятимеш цю землю вже ти». І пішов чужий багатир, а наш поселив тут свій народ на обох берегах Дніпра. На тому камені, що впав на лівому боці Дніпра, так там зостався й слід од руки; якраз там, де руський багатир брався за нього рукою, і досі видні і рука, і пальці, і долоня спереду на камені. «А скільки ж пудів ваги буде в тому каменю, як його перекинув через Дніпро руський багатир?» Ну, цього вже й змислити не можна: мільйони, мільйони та й ще мільйони. Отже, деякі лоцмани, додержуючись правди, кажуть так: «Добре було тому руському багатиреві шпурляти каменюку через Дніпро, бо він стояв на правому високому березі Дніпра, то й перекинув її аж геть; а турецький багатир стояв на лівому низькому березі, то йому треба було кидати проти гори, то його справа й не вийшла».

Про ці таки кам'яні Багатирі інші кажуть інако.

«То жили колись давно два брати, і стало їм тісно. І вирішили вони кидати камені: хто далі кине, той і зостанеться на місці, а хто кине близько, піде геть з місця. Один кинув, і камінь упав близько, а другий шпурнув так, що й брата вбив. Не захотів він з горя жити в тому місці й пішов кудись в інше».

Між камінними Багатирями виступають у Дніпрі дві забори — Багатирська та Стрільча; далі Дніпро приймає в себе з правого боку балку Майорову з слобідкою Майоровою. Проти слобідки Майорової лежить на лівому боці Дніпра хутір Діброва.

Далі йде **Дзвонецький поріг**.

Дзвонецький поріг по-роськи, Дзвін порога по-слов'янськи, Звонець, або Звонецький в «Древней Российской гидрографии», в «Книге большому чертежу» та в академіка Лерберга на п'ять верстов нижче порога Лоханського, супроти балки Звонецької з правого боку; має довжини з правого боку 87, з лівого — 102 саж., падіння води — 0,72 саж.; падає чотирма лавами — Плоською, Чорною, Глухою та Кобилиною; має канал з накладного каменя в 100 саж. довжиною; фарватер ріки вище порога — 9 футів, нижче порога — 10 футів.

Урочище Дзвонецьке з давніх-давен притягало до себе людину. Воно славилось силою риби, птиці, бобрів, бджоли, хутряного звіру. Уже 1530 року за те урочище сперечались канівські міщани з своїм старостою Пеньком, який *«порог те звечний мещанский, на имя Звонец, на Днепре, на себе отнимал и половину имущества умершего или попавшего в плен козака на себя отбирал».*

З приводу такої скарги канівських міщан київський воєвода Немирович зробив таку постанову:

«Звонецкого порога старосте Пеньку со-всем не касаться, а из имущества козака, если он, не имея ни жены, ни детей, умрет или попадетя татарам, одну половину отдавать на помин души тому, кому он сам завещает».

Шукаючи по Дніпру вільних вгіддів та безпечних осель, козаки коло 1545 року знайшли Дзвонецький поріг і зробили його своїм займищем. Року 1737 начальник січових церков ієромонах Павло Маркевич спорудив капличку з похідним, рухомим антимином для запорожців, які жили на Дзвонецькому урочищі, і почав правити службу божу.

Після скасування Запорізької Січі місцевість Дзвонецька, з досить великим числом околичної землі, досталась «в рангову дачу» полковникові Турчанинову. Року 1781 в цій місцевості був відомий російський подорожник академік Василь Зуєв, який бачив коло Дзвонецького порога, на правому боці Дніпра, млин якогось запорожця, *«той запорожець одігрів Зуєва, який заблудив був у степу, дав йому і дров, і вогню»*.

Після полковника Турчанинова місцевість коло Дзвонецького порога перейшла до Катеринославського губернатора І. С. Хорвата. *«Генерал-поручик І. С. Хорват за лихоимство, неправильнеє закрепощение входовцев й за его отчаянное предприятие отставлен от службы, арестован, а имущество его все без изъятия конфисковано».*

Року 1798 в селі Дзвонецькому збудовано дерев'яну церкву, але в ній довго не правили служби. Теперішня церква, теж дерев'яна, збудована 1837 року.

Нижче Дзвонецького порога йде забора **Товчинська**, а нижче тієї забори вливається в Дніпро з лівого боку **річка Ворона**.

На «Плане порожистой части р. Днепра 1917 — 1923 гг.» чомусь цю річку названо «Воронья». Ні в давніх описах, ні в живій мові річка ця ніколи не звалась і не зветься «Воронья». В «Книге большому чертежу», тоб-то в першій російській географії XVI — XVII в., вона зветься Ворона-вода — річка вороненої, темної води⁸⁰. В живій українській мові слово «повороніти»: «піднявся великий вітер, і Дніпро зразу поворонів».

1687 року через річку Ворону переходило російське військо, яке пересувалось на Крим під керівництвом кн. В. В. Голіцина. Вкупі з росіянами йшли також і українські козаки, на чолі яких у той час стояв гетьман Іван Самойлович, а також і запорізькі козаки з кошовим отаманом Филоном Лихопоем.

Року 1736, за часи війни Росії з Кримом та з Турцією, тут зроблено «от россиян ретраншемент з редурами».

«Руське військо, під проводом фельдмаршала кн. Мініха, далі йшло вздовж Дніпра або ж недалеко від цієї річки до Кам'яного Затону. Граф Мініх зберігав вільні зносини з Україною таким порядком: як тільки військо одступало на деяку відстань за російську межу, він казав на такій же відстані робити невеликі земляні шанці так, щоб місцевість що до дров та води дозволяла одна од одної не більше одної-двох миль. В кожному з таких шанців лишали одного чина та 10—12 чоловіка ратників або драгунів та із тридцять чоловіка козаків, а великих — 400—500 чоловіка строевого війська та стільки ж козаків під командуванням штаб-офіцера. Це розсипане військо мусило проводити гонців, запасатись сіном; самі кріпості дуже корисні були для обозів, які йшли за військом: тут обози були безпечні від ворожого нападу; тут вони й спинались для нічлігу».

Після скасування Запорізької Січі коло річки Вороної 1776 року дано було «в найм из пустых ѿ никем не занятых земель 3 тис. десятин секунд-майору Федору Наковальнику», починаючи од гирла річки Вороної праворуч і далі вгору по Дніпру до балки, яка підходить до Лоханського порога, та по тій же балці ліворуч у степ, «с обязательством заселить землю ввведенными из незапрещенных мест людьми ѿ с платежем в год за каждую десятину по пяти денег».

Після того, коли внучка секунд-майора Наковальника одружилась з паном А. М. Миклашевським з Біленького і той Миклашевський став за володаря Вороного, село стало зватись у народа Матлашево.

На схід од села, коло правого берега річки Вороної, є рештки земляних валів якоїсь кріпости, може, тієї саме, яку робило російсько-козацьке військо року 1736.

Нижче річки Вороної простягся серед Дніпра острів **Піскуватий**. Він зазначений на «Плані» й на «Атласі Дніпра» XVIII віку; за одним виміром має 250 саж. завдовжки і 64 саж. завширшки; за другим — 1/2 верстви завдовжки і 1/2 верстви завширшки.

Уряд з Піскуватим островом, тільки ближче до правого берега Дніпра, стоїть острів **Шулаїв**, або Шуляків, нижче гирла річки Вороної і супроти балки Тягинки, що з правого боку. Він має 1/2 верстви завдовжки і 50 саж. завширшки, складається з піску та з каменю, всієї площі — 5 дес. На ньому був колись хороший дубовий ліс; тепер тільки дубові кущі; є рештки якоїсь стінки з дикого каменю на глині. Тут жив колись запорізький рибалка Шуляк.

Проти Шулякового острова, на правому березі Дніпра, витикається невеличка слобідка *Олексіївка*, яку тіснить з одного боку село *Дзвонецьке*, а з другого — село *Миколаївка*.

Нижче Олексіївки виступає в Дніпрі забора **Тягинка**. В «Древней Российской гидрографии», на «Атласі Дніпра» XVIII віку, в «Книге большому чертежу» і в «Исследованиях» академіка Лерберга — *Техинський*, або *Княгинин* поріг. Тягинська забора стоїть на 5 верстов нижче Дзвонецького порогу; починається од правого берега Дніпра, доходить до середини його і має 100 саж. довжини.

Далі йдуть два великі і дуже гарні острови — **Кізлев та Ткачів**. Кізлев острів має завдовжки біля 2 верстов, завширшки — 1/2 верстви; на ньому ростуть верби, осоки та кушиками дубняк, а ще недавно були великі та буйні дуби.

Ткачів острів складається з каменю та піску; він має 400 — 450 саж. завдовжки, 100 — 200 саж. завширшки; після вирубаного лісу на ньому ростуть кущі дерев.

Нижче Кізелевого та Ткачевого островів ідуть малі острови Дмитрові, яких налічують п'ятнадцять; треба думати, що в цій назві сховані й інші острови, які мають окремі назви: *Солоней, Ракови, Бібліє, Кверко, Жидівський, Майстрів*.

Всі вони скупчились перед **Ненаситецьким порогом**; всі з піску та каменю, всі вкриті лозою. З них Жидівський названий так через те, що на ньому ховали тих євреїв, які, пливучи по Дніпру, іноді гинули коло Ненаситецького порогу. Майстрів острів здобув собі назву через те, що на ньому колись жили майстри, які робили з розбитих у порозі плотів добрі рибальські човни.

Між іншим, на Майстровому острові колись знайшли клад золотих монет — декілька сот штук. Частина їх була VII віку — візантійського імператора Іраклія, частина XI віку — імператора Костянтина Луки. Всі вони, як кажуть, були складені у великому глиняному з гострим дном посуді⁸⁵, і їх забрали тоді до Петербургу. З приводу цього відомий російський історик Л. І. Іловайський робить таке зауваження: «Чи не було на цьому острові якогось

розбійного притулища, в якому ховали здобич у пограбованих приїжджаючих або у тих, які мали аварію на Дніпрі. Або чи не було тут якого святилища, куди мандрівники клали свої жертви задля благополучного переїзду через пороги».

За всіма переліченими островами зразу починається Ненаситецький поріг, увесь укритий буком, тобто водяною піною.

Частина 4

Ненаситецький поріг, Ненаситець, Дід-поріг, Ревучий, найбільший і найстрашніший з усіх Дніпрових порогів. У Костянтина Багрянородного по-роськи - Айфар, по-слов'янськи - Неасит: «бо в скелях гніздяться баби-птиці».

«В цьому порозі, - каже Костянтин Багрянородний, - ідуть до берега; виборні люди висаджуються, ідуть для сторожі; стоять на сторожі з усією повністю, зважаючи на печенігів. Інші, захопивши з човнів свої речі, ведуть рабів своїх у кайданах 6.000 кроків далі, поки перейдуть поріг. Далі одні тягнуть човни, інші несуть на плечах, поки поминуть поріг. Минувши, спускають їх у річку і, поклавши вантаж, сідають і знову плывуть».

Ненаситецький поріг нижче Дзвонецького порога на 6 верстов. Він має **протягу праворуч 1150 саж., ліворуч - 499 саж., падіння води - 2,78 саж.; падає дванадцятьма лавами** - Рваною, Службою, Гостренькою, Одинцевською, Рогіжною, Буравленою, Булгарською, Багатирською, Довгополою, Казанцовою, Мокрими Кладями і Рогатою. Має один прохід з правого берега 200 саж. завдовжки і 15 саж. завширшки. Обгороджений кам'яною загатою на лівому боці, і зразу за тим проходом «старий канал» в 150 саж. довжини з шлюзами, проведений через твердий граніт скелястого берега. Серед самої річки має другий канал, «новий», з накидного каменю з гладкими по обох боках стінками, 700 саж. завдовжки. Фарватер Дніпра нижче порога, у вирі, що зветься **Пекло**, 20 саж. завглибшки. Те Пекло коло правого берега ріки, нижче **скелі Манастирської**, або **Царициної скелі**, є найстрашніше місце в Ненаситецькому порозі, якого дуже бояться лоцмани і про яке вони кажуть: *«Попавсь у Пекло, буде тобі і холодно, і тепло»*. Погане місце в Ненаситецькому порозі ще й так звана **Сцикуха** - це глибока яма з каменем перед нею, зразу на виході з «нового» каналу, праворуч, і яка завжди обсикає кожне судно: *«Як ти її не стережись, а вона тебе все-таки обсцикне»*.

З усіх дев'яťох порогів тільки один Ненаситецький **ніколи не замерзає** зимньої доби через надзвичайне течіння води.

Лівий берег Дніпра проти Ненаситця низький, зовсім непоказний і не дає того, що дає правий берег. Правий високий, скелястий берег розгортає перед очима людини надзвичайну картину. Од правого берега одходить і впирається в поріг так звана **скеля Манастирко**, або Царицина скеля, і коли вилізти на цю скелю і поглянути на поріг, то він ось увесь як на долоні.

Скеля Манастирко **відома** ще з **половини XVI віку**. Тут був року 1559 московський воєвода **Данило Адашев**. З початку цього року цар **Іван Грозний** одрядив князя **Д. І. Вишневецького** та воєводу Данила Адашева супроти татар на Крим. У Вишневецького було війська 5000, у Данила Адашева - 8000. Вишневецький побив 250 чоловіка кримців коло міста Озова, а Данило Адашев вплив у гирло Дніпра і відтіля кинувся на Крим. Розгромивши Крим та визволивши велику силу християнських невільників, Адашев повернувся до Дніпра і піднявся вгору супроти течіння води. Кримський хан Девлет-Гирей кинувся був за Адашевим у погоню і настиг його *«у мыса Манастырко, проти Ненаситецкого порога»*, але, не насмілившись стати до бою, подався геть назад.

Того ж таки року 6 травня **польський король Сигізмунд-Август** писав панам-радам до Вільно: *«Князь великий Московский замок будувати хочеть, на врочиші Манастырыццох, межи замком нашим Черкасы и островом Хортицею»*.

Рoku 1561 князь Д. І. Вишневецький писав королеві польському Сигізмунду-Августу, що він прийшов *«з землі П'ятигорської на Дніпро і єсть тепер на врочищі Манастырському, от Черкас у тридцятьох милях, б'є чолом королеві, хочучи господареві своєму природженому*

служити».

Безумовно, «мыс Манастырко, урочище Манастырыща, Манастырське близь острова Хортицы» - це й єсть теперішня скеля Манастирко супроти Ненаситця.

«Відкіля дано таке ім'я цьому рогові, - каже відомий російський академік Василь Зуєв, - невідомо; у простого люду багато славного про нього кажуть. Мені казали насамперед, звичайно, з поваги до цього рогу, що святий Андрій Первозваний, їдучи до Києва, жив на ньому кілька часу, а щоб запевнити в святості цього місця, показують і хрести з червоного шиферу, не місцевого каменю, які часто знаходять під водою в кам'яних розколинах; показують на камені різні ямки, де буцімто ступав той святий, де готував собі їжу тощо. І справді, такі шиферові хрести знаходять проміж каміннями. Окрім того, варто уваги для природознавця те, що між камінням трапляються також шматки скам'янілого дерева - сосни; чи вони місцеві, чи їх звідкіля принесла вода, дамо волю про те думати іншим, а мені останнє здається більш вірогідним, бо більшої кількості скам'янілих таких дерев тут ще не находили, хоча запорізькі історики й запевняють, що тутешні місця в старовину були порослі лісами».

За народнім переказом, на скелю Манастирко спускалась року 1787 **цариця Катерина II**, коли їхала з Катеринославу до Херсону. Дуже вразила її велична картина, яка розкрилась перед нею з скелі Манастирко на могутній та грізний поріг. Для цариці, кажуть, на скелі видовбали стіл, скамниці й тарілки, щоб частувати її. Там, де цариця стояла, лишилися дві ямки од її ступенів. Тоді, кажуть, царі були твердіші од скель, а тепер скелі стали твердіші од царів. В дійсності цариця Катерина зовсім не була на скелі Манастирко. Правитель Катеринославського намісництва **І. М. Сінельников** приймав високу гостю в чудовому дерев'яному палаці, якого він збудував на високому відкритому березі Дніпра, якраз супроти Ненаситецького порога. Коли лоцмани почали спускати через Ненаситець всі 80 суден царської флотилії, то цариця сиділа на високому балконі палаца й відтіля з «живим інтересом» слідкувала, як судна, одно за одним, то поринали в шумній, клокотливій воді порога, то несподівано виривались з ревучої безодні його і неслися стрілою на широкий простір. Усі ті ямочки та заглибини, які є на скелі і які зв'язують з іменем цариці, всі вони пороблені для чогось іншого в часи десь дуже далекі од наших часів. Може, що то єсть так звані **шліхувадла**, в яких людина ще в передісторичні часи вилощувала різне своє кам'яне знаряддя. Такі ж шліхувадла знаходять і на інших скелях нижче Манастирка.

На правому березі Дніпра, супроти Ненаситецького порога, зроблений був 1737 року *«от росіян ретраншемент с редурами, который занимал 50 десятин».*

Рoku 1741 коло цього Ненаситецького ретраншементу виникло поселення *«из малороссийских казаков и крестьян»*. Рoku 1776, після скасування Запорізької Січі, одведено було *«провиянтмейстеру Синельникову на реке Днепре, при устье р. Вороной по течению ее с левой стороны, 3000 удобной и 1700 неудобной земли»*. На тій землі Сінельников заснував **село Василівку** на ім'я старшого сина свого Василя на лівому боці Дніпра, якраз супроти Ненаситецького порога. За межуванням 1779 року, *«у полковника Івана Максимовича Синельникова под половиною реки Днепра да речки Вороной сказалось всего земли, способной и неспособной под хлебопашество, с лесами, озерами, песками, бичевниками, дорогами 6442 дес. и 288 кв. саж.; состоящей деревни Васильевки подданных малороссиян мужеского пола 45 и женска 25 души»*.

Рoku 1780 І. М. Сінельникову пожаловано нові землі на правому березі Дніпра, коло Ненаситецького ретраншементу, 3536 дес. і 750 кв. саж., де він заснував нове **село Миколаївку** на ім'я другого свого сина Миколи. В тому селі *«подданных малороссиян мужска пола 20 души, женска 15»*.

Тоді ж таки окремо пожаловано **дружині І. М. Сінельникова, Авдоті Василівні,**

народженній Страховій, 3187 дес. і 1075 кв. саж., де засновано **«деревню» Військову**; там поселено рештки запорізького війська, через що **«деревня»** й здобула собі таку назву. В ній було *«подданных малороссиян мужеского пола 19, женска 13 душ»*.

Року 1782 **І. М. Сінельнікову** ще пожаловано землі на лівому боці Дніпра коло Плетеницького лиману, над половинами Дніпровського проливу, річки Конки, над річкою Ушкалкою, всього придатної і непридатної 16 819 дес. 768 кв. саж., де Сінельніков заснував **село Іванівку** на своє власне ім'я. *«В том селе за маіором и кавалером Синельниковым состоит господский дом, при нем дворовых людей не имеется, крестьянских дворов 115, в них по ревизии мужска пола 317, женска 282 души»*.

Опріч усього того, **І. М. Сінельнікову** пожаловано ще. *«во владеніє» село Медведівку* Полтавської губернії Костянтиноградського повіту.

Без сумніву, **І. М. Сінельніков**, як правитель Катеринославського намісництва, не раз був коло порогів і не раз бачив їх. Отже, з усіх порогів, очевидно, найбільше подобався йому Ненаситецький поріг. Коло нього він здобув собі великі ділянки землі, коло нього заснував і села на ім'я синів; до нього ж він закликав і **«високу гостю»**: він знав, куди саме її повезти і що саме їй показати.

І справді, з усіх порогів найбільше враження справляє Ненаситецький поріг. Це якась могутня, велика, стихійна сила і разом з тим чудова, чарівна, захопна, привабна сила. І хоч на якому б ступені розвитку була людина, вона не може не зачаруватись тим, що бачить перед собою, не може не спинитись тут та не сказати собі: що ж краще од цього в цих місцях є і куди ж далі йти?

Без сумніву, коло Ненаситецького порога жила людина і в кам'яну, і в бронзову, і в залізну добу передісторичних часів, і в історичні часи, близькі до нас.

Найкраще дивитись на Ненаситецький поріг з скелі Манастирко. Перед вами величне видовисько могутньої ріки, що прориває гранітове каміння, яке з обох боків скувало її. Одним поглядом ви охоплюєте всю масу води, яка збирається сюди мало не з усього басейну Дніпра площею в півмільйона квадратних верстов. Тут частина води з далекої півночі - з Валдайських височин та з-під Курська, з західного краю - з Литви та Волини. Сотні рік та тисячі річок злились в одно й утворили грізну силу, яка перемогла сонячну спеку, палкий сипучий пісок, грізні й могутні скелі, щоб нестись на південь, до чудового моря, на широкий простір та на повну волю.

Наочним потвердженням тому, що тут у далеку, давню давнину жила людина, є те, що коло Дніпра, супроти Ненаситецького порога і в самому порозі, часто находили **знаряддя кам'яного віку**: кам'яні молотки, одбійники, пестики, крем'яні стрілки тощо.

Для лошіння або одточування такого знаряддя людина видовбувала на каменях заглибини, шліхувадла, як оті, що на скелі Манастирку, так звані *«одпечатки ніг цариці Катерини»*. Тут же людина і ховала своїх мерців, чому є доказ величезна могила коло теперішньої церкви слободи Миколаївки, розкопана року 1892. То мегалітичний пам'ятник надзвичайної рідкості; всередині його поставлено стійма 24 великі плоскі камені кругом, один за одним, заввишки як росла людина, 16 саж. навкруг; всередині круга покладено людину, але кістяк остільки перетлів, що його ні взяти, ні виміряти ніяк не можна було, бо то вже була не людина, а **«прах і попіл»**; коло кістяка теж перетлілі на **«прах та попіл»** річні скойки.

До останніх років на високому правому березі Дніпра, супроти Ненаситецького порога, пишався **розкішний сад**, а в тому саду підносився високо вгору старовинного стилю з колонами та з мезоніном палац, де жила землевласниця **В. І. Малама**, народженна Сінельнікова, по далеких предках родичка гетьмана **Д. П. Апостола**. Велика сила дорогої

старовини була в тому палаці і, між іншим, дві **гетьманські булави**: одна вся слонової кости, друга по чорному арабському дереву вся обкладена золотом, обидві оздоблені каміннями-самоцвітами; до того ще один сукняний червоного цвіту жупан і два шовкові з травами та розводами каптани; нарешті, одно гетьманське сидло, обсажене дорогими блискучими самоцвітами. Власниця в жодному разі не хотіла поступитись цими речами для науки, і де вони тепер поділися, зовсім невідомо.

Нижче головного каналу Ненаситецького порога зразу виступає вправо невеликий низький, звичайно затоплюваний весняною водою і порослий густою лозою **острів Голодай**. Вліво, теж зразу нижче од Ненаситецького порога, **острів Білаїв**. То був **лоцман Білей**, який колись «став», тобто «напоровся» на цей острів, от і почав він зватись острів Білаїв. На тому острові на каменях єсть не одно шліхувadlo, таке саме, як на Ненаситецькому порозі.

Нижче Миколаївки, на тому ж таки правому березі Дніпра, простяглось по низині село Військове. На початку села є скелі; на одній з тих скель також єсть шліхувadlo, яке збереглося од часів передісторичних.

Супроти Військового виступають на високому лівому березі Дніпра **дві слобідки - Мар'ївка та Олексіївка**.

Далі вниз по Дніпру йдуть одна за одною **забори - Білаєва, Лоська, Воронова, Біла, Тусина та Крива з каменем Халявиним**.

Од Кривої забори починається **острів Піскуватий**, який має понад верству завдовжки. У місцевих селян цей острів уславився тим, що на ньому находили й тепер находять **шматки латирю, тобто янтарю** (бурштину) різних кольорів.

Про те, що на Дніпрі находили латир, знали ще в давні часи римські географи та природники. Так, відомий природник **Пліній Молодший I** віку після Р. Х. в XXXVII книзі своєї *Historiae Naturalis* наводить звістку якогось грека Філімона про латир, який привозили з Скітії і який видобували, очевидно, на Дніпрі. Філімон каже, що той латир викопують у Скітії в двох місцях: в одному блискучий, жовтий, який зветься електрон; у другому - червонуватий, який зветься субалтерник.

Кажуть, латир находять взагалі скрізь на лівому березі Дніпра, починаючи од Ненаситецького порога і до Будильського, а найбільше на острові Голодай, на двох островах Білаях та на Піскуватому острові. Іноді трапляються шматки понад 10 фунтів. Як знайдеш було великий шматок, то понесеш його в шинок та візьмеш два-три карбованці; як малий шматок, то діти сплять. Він горить і гар'ю пахне. А на цвіт він, той латир, жовтий, ясно-жовтий, темнорудявий, прозорий, іноді з домішкою скам'янілої деревесенки, іноді з якоюсь мушкою всередині. Колишньому власникові Миколаївки В. І. Сінельникову селяни одного разу принесли шматок латирю п'ять вершків завбільшки; Сінельников одіслав той шматок на подарунок своєму родичеві, відомому російському письменникові **Г. Р. Державіну**. Державін, одержавши такий подарунок, написав Сінельникову, що з присланого шматка латирю він зробив собі чайну чашку і до неї блюдечко. Шматки латирю находили також далеко нижче Дніпрових порогів, на 8 - 15 верстов нижче міста Береславу, почасти в самому ж таки Дніпрі, а почасти на піскуватих косах невеличкої колінкуватої річки, яка одділяється од Дніпра і тече під німецькою колонією Шлягендорф. Року 1841 один із колоністів найшов шматок латирю червонуватого кольору на вагу 14 золотників. Як зауважили старі мешканці колонії, латир. найчастіше знаходять після весняної поводи, через що й думають, що його заносить до них вода з інших місцевостей, а не те, щоб був коло них. З такою думкою не можна не погодитись, бо той латир знаходять не щороку і не кожному часу, а тільки як скінчиться повідь і то велика, яка вкриває там усі високі місця.

Далі йде **забора Данилеєва**, яка викинулась коло правого берега річки; ото лоцман Данило посадив якось-то на ту забору плота, то й стала вона через те Данилеєва. З лівого берега Дніпра, зразу за Піскуватим островом, виступає **забора Піскувата**. Проти кінця Піскуватого острова - **річка Осокорівка з сільцем Врем'івкою**, що на лівому боці Дніпра.

Нижче Піскуватого острова простягся довгий **острів Дубовий**, або, інакше, Дубів, Дубович, 4 верстви завдовжки і 367 саж. найбільшої ширини. У XVIII в., після скасування Січи, одна половина цього острова належала дружині І. М. Сінельнікова, А. В. Сінельніковій, а друга - графові П. О. Румянцеву-Задунайському, од якого потім того перейшла до Милорадовича.

«Спрежду Дубовий острів, - каже 88-літній дід Лук'ян Сотченко, - був запорізький, а потім уже цариця Катерина, як розділяла землю, дала одну половину Сінельникову, а другу Милорадовичеві. На Сінельніковій половині росли осоки та бур'яни, бо там багато піску; на половині Милорадовича, що від Вовниги, був дубовий ліс. Тут такі були дуби, що як не вчотирьох, то й не обнімеш. Плодилися тут дикі кози, а по той бік острова, де забори, там тільки плавало бакланів, що було ввесь Дніпро чорніє. Як стали рвати каміння в сорокових годах, як стали на порогах гупати порохом, мов з пушок, де та й птиця дівалась... На Дубовому острові запорожці дуже кохалися в бджолах, випасували коней і жили без жінок. Коні у них були, як зміяки, і все було переганяють їх через річище й назад, щоб уміли добре плавати. Запорожці перепливають було через увесь Дніпро, і як плывуть, то тільки й видно голови козацькі та кінські. За моєї пам'яті жив запорожець Степан Лисий; йому було більше ста років, то все було розказує про козаків. На Дубовому острові та по балках жили запорожці-гайдамаки; їх тут жило десятків зо три. Дубовий острів великий: на йому буде десятин двісті або триста, а довжиною - як наша слобода: більше трьох верстов. Тепер лісу на половині Милорадовича нема: продав жидам на вугілля, а на половині генеральші Сінельнички ще трохи маячать осокини.

Мій батько, Омелян Степанович Сич, багато розповідав про цей острів Дубовий. Його батько, а мій уже дід, Степан Іович Сич, був кріпаком пана Милорадовича і правив у нього за лісничого, а батько мій був у нього вже за чинбаря. Для того батькові давали ще й помічників. Всі волові шкури з економії обробляли на Дубовому острові. Батько казав так: було як повитягають з шапликів та з квасу шкури, то понавішують їх на дрючки та й несуть на плечах до берега мити у воді. На острові ті шкури й дубили, бо дубової кори там було скільки завгодно. Дідова хатка була на самому високому місці острова, на якійсь могилці. Коли вода було весною починає прибувати та підходити до могилки, то дід усе було міряє воду та дивиться, чи вона все піднімається чи вже годі. Якщо вода все прибуває, тоді він саджає всю сем'ю свою в човен та перевозить її в село Свистуново. В ті часи на острові був величезний дубовий ліс; були й галявини між тим лісом: на галявинах косили сіно та складали стоги. Взимку те сіно економія перевозила з острова для худоби. Раз батько, як був ще малий, одбіг далеко од хати в ліс і несподівано там побачив таке: біля стогу сіна стоїть щось рогате й смиче сіно. Стояло, стояло, а потім того, каже, як скоче в бік та зразу й подалось геть. Прибіг він до діда та й став казати, що бачив рогатого чорта і що дуже перелякався, як уздрів його. Дід вислухав, усміхнувся та й каже: «То не чорт, - каже, - а дика коза». Зимою на острові показуються було й вовки. Оце було як почнуть вити під хатою, то баба, коли на той час нема діда дома, візьме косу та й почне брязкати по ній біля вікна, щоб злякати звіра. А в хліві у діда були й вівці, була й корова. Як скасували кріпацтво, тоді дід покинув Дубовий острів і поселився в Башмачці та незабаром і вмер, бо на чинбарстві позбувся свого здоров'я. Батько прожив 72 роки й умер уже під час голоду»

На острові Дубовому в різні роки находили багато різної старовини: посуд, зроблений з каменю або зліплений із землі чи з глини, стрілки бронзові дво- і тригранні, монети руські й чужоземні давніх часів, пістолі крем'яні, шаблі якісь короткі, але дуже закривлені, списи, скло таке, якого тепер не побачиш ніде: товсте, темно-зелене, дуже міцне; багато також і людських кісток валялося.

Проти острова Дубового в гранітових скелях правого, високого, берега Дніпра є **чотири печери**: Голубина перша - мало не 3 саж. од рівня води в Дніпрі, всередині 2 саж. завдовжки, 1 саж. заввишки; Голубина друга, Голубина третя і Пугачова четверта - 1 арш. завдовжки і 2 арш. завширшки. Звуть її так од птиці пугача, яка там плодить свої діти. Кажуть, що в тих печерах колись ховались розбійники, які грабували дубовиків, що пливли по Дніпру з різним добром.

На лівому боці Дніпра, супроти Дубового острова, лежить село **Свистуново-Петровське**.

До скасування Запорізької Січі і довго після скасування її по околицях цього села, по балках та вибалках, по чагарниках та по степових річках тут жили козаки-зимовчаки, які «бадалися» господарством, тобто плодили худобу, випасали коней, рибалчили, пасічникували, полювали. В народній пам'яті збереглися прізвища таких козаків: Басараб, Бритий, Визир, Гайдук, Гаркуша, Гладкий, Гречка, Гук, Дунаєць, Дядько, Заруба, Круглий, Кукса, Лисий, Натруса, Нудьга, Орел, Сич, Сотченко, Терновський, Харківець, Чепинога, Чуприна.

Року 1779 «действительному тайному советнику, сенатору и разных орденов кавалеру Петру Семеновичу Свистунову» пожаловано «в рангову дачу» 12 800 дес. землі. Ото з того й виникло село Свистуново-Петровське.

Першим осадчим села, як кажуть старі діди, був запорізький козак **Кузьма Басараб**. Він був дуже заможний зимовчак, «жив у рубленій хаті» над річищем, яке обмиває Дубовий острів, і мав у себе робітників запорізької сіроми. У нього по берегу річища з верству до гирла Осокорівки тягнулись землянки та загони для рогатизни, коней та челядників. Він тут жив до поділу запорізьких вольностей і після поділу їх. Тільки тоді, як «ревизька сказка» 1782 року записала його «поміщицьким крест'янином», він, узнавши про те, збув усю свою худобу і втік на Кубань; за ним повтікали також і інші козаки, хто теж на Кубань, а хто й за Дунай.

Після Басараба став за осадчика козак **Сотченко**. Власник землі П. С. Свистунов, який тоді був курським губернатором, насилав у свою «дачу» різних переселенців, дозволяв їм брати землі стільки, скільки хто хотів, і не дуже примушував їх до панщини. До нього потяглися різні бурлаки та втікачі.

Так, у слободі Литовській Охтирського повіту дуже погано жилося кріпакам. Тоді один кріпак Данилей «причвалав до Петровки. Прочувши про те, численні куми того Данилея і собі наживали н'ятами» з Литовської. Те було якраз під праву середу. Поміщикам захотілось пройти по своїй слободі. Дивиться він, щось дуже тихо по вулиці. Він заглянув в одну хату - пусто, в другу - пусто, в третю - пусто, і скрізь пусто; лишилися тільки самі «святі», тобто ікони. Так ледве не вся слобода змандрувала в Петровську.

Старий дід **Онисько Гаркуша** про околиці Свистунова-Петровського казав таке: «На лівому боці Дніпра, де Свистуново, були два городки: то турецькі брили, себто кріпості; вони з виду так, як коняче копито. Там стояло колись турецьке військо, як ще земля була бусурманська. Там, у малому брилі, закопані шаблі та рушниці - три каменя зверху. Гроші, шаблі та рушниці закопали запорожці після того, як звоювали турка та збирались на Польщу». Ото так казав дід Гаркуша. Люди й давай те шукати. Так дві шаблі найшли, а рушниці й гроші й досі там.

Турецькі брили ще недавно можна було бачити; тепер їх засипало піском. Чотирнадцять років тому (казав це дід року 1872) там найшли панцир та одну шаблю, а після того я сам найшов у піску ядро. Чабани часто й тепер находять там багато мідних стрілок.

В тридцятих роках минулого віку на березі Дніпра, близько села Свистунова-Петровського та каменя Халявина в Кривій заборі, випадково знайшли кістяк чоловіка «з

золотим» сосудом «на голові», що бачив один з лоцманів і про те сказав теж лоцманові Якову Сохачеві.

Року 1903, супроти того ж таки села Свистунова-Петровського, місцеві рибалки випадково знайшли в Дніпрі **невеликий дзвін**, формою на зразок тюльпана, так званого **удільно-вічного періоду**; на великий жаль, перелили його на сучасну форму й повісили у себе на дзвіниці. Першу церкву в селі Свистуново-Петровському збудовано року 1803, другу - 1895.

Забора Скубова, камінь Чортів Дядько, камінь Коростій, забора Коростьова, забори Дубова, Свиняча, Крячина, Валка Діденкова з лівого боку Дніпра, де жив колись гайдамацький ватажок Діденко з своїми «статцями», тобто гайдамацькою сторожею.

Вовнизький поріг у Костянтина Багрянородного Варуфорос - по-роськи, Вульніпрах - по-слов'янськи. Він робить, пояснює історик, велике озеро. Тут роси знову проводять свої човни через невеликі берегові протоки, як робили, переходячи перший та другий пороги, і приходять до шостого. В «Книге большому чертежу» та в «Древней Российской гидрографии» - Волнег, Волний і Волнинський, в академіка XVIII в. Лерберга - Вовнизький або Внук-поріг, після Дід-порога - у сучасних селян. Найбільший із інших порогів, oprіч Ненаситецького, на тридцять верстов нижче Ненаситця і на три з половиною верстви нижче острова Великого Дубового. Має ширини 50, довжини з правого боку - 270, з лівого - 235 саж., падіння води - 1,14 саж.; падає чотирма лавами - Близнюками, Плоською, Грозою та Помийницею. Має канал з накидного каменю з гладкими стінками 200 саж. завдовжки; фарватер річки вище порога - 8, нижче порога - 7 футів. На «погоду» часто перегукується з Дідом-порогом: ось реве, шумить, гуде, струшує землю Дід-поріг; коли це зразу тиць, і неначе він обірвався і немов аж тяжко застогнав. Тоді починає Внук-поріг: реве, шумить, гуде, коли ось і цей зразу тиць, і обірвався та аж глухо застогнав. І вп'ять Дід-поріг, а після нього вп'ять Внук-поріг. *«То вони так у нас перегукуються на погоду».*

Перед Вовнизьким порогом ліворуч стоїть камінь-острівець Перейма; коло самого Вовнизького каналу - острівець Полтавка; між тією Полтавкою та лівим берегом ріки біжить протока, так звана Розчистка. На одному з каменів Полтавки зроблено шліхувadlo лоштити кам'яне знаряддя. З правого боку Дніпра йдуть балки Легкого та Гайбеєва, а проти самого порога виступає до берега село Вовніги. Урочище, де тепер село Вовніги, дано року 1784 на ранг графові П. О. Румянцеву, од якого потім перейшло до Милорадовича.

Нижче Вовнизького порога єсть **байрак Балчанський**, про який діди-оповідачі розповідають, що там колись жив запорізький козак Балчан. Той козак славився дуже довгими вусами, які він тричі закручував за вуха; у нього ніколи не випадала з зубів люлька; кутив він заправськи, ще й клав за губу «венгеря», тобто гар од чубука, що при люльці, їздив на коні-змії. Був певний запорожець, бо носив широченні штани та шкурятяний черес, в кишені мав кисет з тютюном та ложку, а за халявою добре вигострений ніж. В тому Балчанському байраці часто находили старовину козацьку - поіржавлені пістолі, списи, рушниці, казани, олив'яні кулі.

В самому Дніпрі, нижче Вовнизького порога, ідуть один за одним камені: Кобилка, Курочка, Цаприга, Крутько, Тирі, Гаджола, Буць, Поляк.

З лівого боку підходить до Дніпра балка Дегтярева, а з правого - балка Ломаківська.

Будильський поріг, у Костянтина Багрянородного Леантіс - по-роськи, Беручи по-слов'янськи, що значить кипіння води; Будило в «Древней Российской гидрографии» та в «Книге большому чертежу»; Дубильський на «Атласі Дніпра», Будильський, або Будинський на «Гидрографической карте Днепровских порогов». Нижче Вовнизького порога на 5 верстов має завдовжки з правого боку 187 саж., з лівого - 102 саж., падіння води - 0,49 саж.; падає двома лавами, на 100 саж. одна нижче одної; Тириною та Созоною, які названо од лоцманів, що

колись-то «посадили» тут плоти; має невеликий канал з накидного каменю з обох боків; фарватер ріки вище порога - 7, нижче порога - 9 футів. Назва порога вийшла з цього: *«Ти, лоцмане, пройшов Діда та Внука та й заліг спати; отже, не спи, а то Будило розбудить тебе»*.

На дві верстви нижче Будильського порога підходить до Дніпра з правого боку **балка Будильська**, де жив колись запорізький козак Дон. Про нього кажуть, що він був великий багач, великий силач, а ще більше того великий «галдовник». Він оце, кажуть, простеле було на воді повсть, збере до себе гостей, сяде з ними на ту повсть та й махне вниз по течії Дніпра. Повсть пливе, а козаки п'ють, танцюють та кружляють кірцем горілку. Після смерти старого Дона все його багатство дісталось його небозі, в якого було чимало різного запорізького добра - казанів з червоної міді, всякої зброї, сідел та упряжу.

Нижче балки Будильської з того правого боку підходить до Дніпра **балка Трутова**. Там жив другий запорізький козак Трут. Він був справжній козак-зимовчак і не вкидався у войовничі козацькі справи аж ніяк; «бадався» хліборобством й ото тим служив запорізькому війську.

Та балка Трутова була колись вся лісова. В ній, кажуть, була така криниця, яка притягала до себе грозу та дощові тучі; через те в ній багато було дубів, розбитих грозою.

Далі йдуть з правого боку Дніпра **балка Редина**, а за балкою Рединою **балка Канцюрова**. Тут жив козак-сидень Канцюра, од того козака Канцюри і селище його прозвали Канцюрове.

По самому Дніпру йдуть камені - Колесники, Червоний та Рибальський, інакше Стрелиця, як він зветься на *«Атласе части реки Днепра 1863 года»*. Рибальський острів ближче до берега, а за ним зразу Червоний. На Рибальському пісок і колись росла осокорина, а на Червоному - самий червоний камінь. Року 1877 Рибальський був увесь у воді, а Червоний затопляється водою мало що не кожної весни, і тоді його звать заборою. Лоцмани бояться Червоного, бо бистря так і спихає на нього плоти. На Рибальському після сорок п'ятого року находили в піску запорізькі шаблі і багато кісток: все людські голови. До сорок п'ятого року був чималий острівок і височенький.

Нижче островів Рибальського та Червоного йдуть два **камені Служби**; невідомо, од чого вони здобули собі таку назву.

На правому боці Дніпра стоїть **село Федорівка-Язикова**, яке виникло року 1780. Цього року місцевість нижче Будильського порога пожаловано Федорові Язикову «на рангову дачу». Село, яке тут було основане, спершу звалось Федорівка пана Язикова, тобто землевласника Язикова, а потім того почало зватись Федорівка-Язикова.

За часи існування Запорізької Січі тут жили козаки-зимовчаки, або сидні, од яких дійшли до нас різні назви балок, вибалок, річок та могил.

Так, під слободою Федорівкою-Язиковою жив колись козак Квіта; по ньому й балка прозвалась Квітяна; він був дуже заможний, мав трьох синів, які жили вкупі з батьком, поки існувала Запорізька Січ; після скасування Січі сини покинули батька на місці, а сами «подались» на Кубань.

Коло устя Квітяної балки, під самим Дніпром, стояв дуб в об'їму чотирьом чоловікам. Такі ж дуби росли тут і в інших місцях. Там багато «мешкало» запорожців, які доживали свого віку в дорогах для них місцях.

Ось що розказував про одного такого запорожця старий дід Трохим Ковбаса, якому було 98 років. *«Жив тут один заможний запорізький козак і був у нього син, а в того сина була й*

жінка. Тільки син не дуже слухався батька і часто крав у нього гроші. От коли батько пристарився, то зібрав усі свої гроші, поклав їх у макітру та й пішов з нею в сад, а за ним потихеньку, назирцем і синова жінка. Вкопав батько у саду ямку та зарив у ній макітру з грішми, а зариваючи, ще й вирік таке закляття: «Яка рука загірбала, щоб та й одгірбала» (тричі). От чи довго жив після того батько, чи недовго, а тільки вмер. Діждалась невістка ночі, взяла під боки мерця та з ним у сад; у саду положила його коло ями, де були закопані гроші, та його ж рукою й почала одгірбати яму; одгірбає, а сама й каже: «Якою рукою загірбав, такою й одгірбаю» (тричі). Забрала всі гроші, мерця внесла в хату, а тоді поскликала людей та й давай тужити по покійнику».

Копавши колодязі та льохи в селі Федорівці-Язиковій, селяни часто находили похоронні ями. В одному місці, кажуть, знайшли кістки чоловіка, а між ними 16 бронзових стріл; у іншому одкопали цілий кістяк чоловіка; в головах того кістяка стояла «тиква» з горілкою, а з правого боку лежали люлька, тютюн, кресало та кремінь. Горілку випили, а решта десь згубилась.

«У нас на Язиківському степу копали якось-то вовківню та викопали чоловічий кістяк, а в ньому вісімнадцять мідних стрілок між кістками. Тоді казали, що такими стрілками воювались турки»

За часи запорожців тут, де тепер село Федорівка-Язикова, був відомий перевіз, який звався Таволжанський, а потім того почали його звати Язиківський.

Про цей перевіз писав року 1594 відомий посол німецького імператора Рудольфа II Еріх Ласота, який їздив до запорожців по Дніпру з політичним дорученням од свого монарха. «Ми пройшли, - каже він, - десятий поріг Будило, а за ним пристали до лівого татарського берега; там обідали. Тут тепер звичайний із татарських перевіз, який іде аж за острів Таволжанський, через те, що Дніпро йде тут тільки одним водотоком. Тут ми знайшли багато маненьких татарських човників, зв'язаних з хворосту і обтягнутих навкруги свіжою шкурою».

Про цей же Таволжанський перевіз писав у XVII віці і відомий французький інженер Боплан. «З усіх тринадцяти порогів, - каже він, - тільки між десятим Таволжанським татари можуть переходити через ріку вправ, Таволжаном, де береги більше доступні».

«До відомостей Ласоти та Боплана вважаємо незайвим додати, - каже Яків Павлович Новицький, - що берег Дніпра од порога Будила протягом 2,5 верстов, до теперішньої Язикової, здебільше високий, скелястий та крутий, до того ще часто перерізаний балками і не скрізь доступний для під'їздів; лівий берег, навпаки, на великому обширі - піскова пологість. Через те можна думати, що місце давнього татарського та запорізького перевозу було нижче каменів Служб, де потім того був Язиківський перевіз. Далі перевіз вправ на конях, треба думати, був з правого берега на лівий в місці - спочатку через річище на острів Таволжаний, далі з Таволжаного, між його скелями Голубиною та Щукуватою, через Дніпро. В тому місці, хоча течія води й бистра, та береги правий (острова Таволжаного) і лівий, вище острова Перуна, приступніші і ширина ріки не більша як 200 саж.»

До Таволжанського, або Язиківського перевозу підходили з обох боків давні шляхи. З правого боку тягнувся великий чумацький шлях, од Половиці, тобто од міста Катеринославу, на степ пана Захарина, повертався на Язикову коло Шмальної могили, як поминути Рябу могилку, де Підгородянська пошта. Як перевезуть було чумака з правого боку на лівий бік Дніпра, то він повертає, куди йому треба; або на Самар, або на Оріхів до Перекопу, на Марнопіль, на Крим, на Керч, на Дін.

З лівого боку до Дніпра сюди ж таки йшов великий чумацький шлях од Самарі через Свистунівський шлях і тут розходився на Олексаїдрівськ, на Перекіп, на Язиківський перевіз, а далі на поштовий шлях, що йшов до Половиці, тобто Катеринославу. Таволжанський, або Язиківський, перевіз - ще бог-зна колишнє діло. Він був нижче Служб і вище острова

Таволжанського. Тут ще запорожці та гайдамаки перепливали кіньми на острів Таволжанський. То очайдушний народ був. Потім того тут були од панів два порони перевозити чумаків. І стільки того чумака тут переїздило - боже мій! На кожний порон ставили по 20 чумацьких возів. За перевіз брали гривню, тобто три копійки од воза та пари волів, а пасли воли дурно. А йшов чумак або порожняком, або ж віз сушені груші, а відтіля вертався з рибою та сіллю.

Нижче села Федорівки-Язикової, на тому ж таки правому боці Дніпра, простяглося більше ніж на п'ять верстов село Августинівка-Смольща, Вустинівка. Його заснував 1780 року, як і Федорівку-Язикову, той же Федір Язиков, а назву йому дали од власного імені дружини Язикова - Августи. Після смерті Язикова дружина його купила собі 80 сімей крепаків у графа Розумовського слобідки Смольщі Прилуцького повіту Полтавської губернії і перевела їх до своєї Августинівки, через що й вийшла назва Августинівка-Смольща. А через те, що селяни з Августи зробили Вустю, то й з Августинівки ще вийшла й Вустинівка.

Коло 1796 року вдова Августина Язикова одружилась з графом Я. Е. Сіверсом; мало не через чотири роки графиня Сіверс продала свою землю Ф. А. Ушакову.

Після Ушакова володарем став генерал Сліпушкін, а од Сліпушкіна земля перейшла до його зятя графа Коскуля, естонця з походження, але підданця російського.

В сімдесятих роках минулого віку якось-то нічної доби, влітку, несподівано коло села Августинівки-Смольщі впав метеорит-залізник і загрузився в глинищі більше ніж на два сажні. «Він,- каже 90-літній дід Андрій Юрченко, - той залізник, не такий і великий: може, буде пудів 25 або 30, а тільки залізо таке міцне, що його не можна було ні терпугом упиляти, ні одбійником одбити.

Мужики все ходили до нього та стукали по ньому молотками. Як витягли його з глини, то швидко в губерню одвезли».

Проти села Августинівки-Смольщі простягся посеред Дніпра великий і значний **острів Таволжаний**. На різних планах Дніпра й у різних мемуаристів та дослідувачів його звуть по-різному: Таволжаний, Вільшаний, Таволжанський, Таваджанський, Таволжанской, Таволжанка, у місцевих селян - Тівільжан. А що на цьому острові переважає лісова рослина таволга, правильніше буде назва Таволжаний.

Також різно визначають і величину цього острова. Найменша величина показана у Боплана: 1 верства і 166 саж. довжини. Але треба тільки пройтись вдовж цього острова, не вимірюючи його, щоб зразу вбачити, що Боплан і не міряв його і, видимо, не ходив по ньому. В інших довжина острова 2 - 4 верстви, ширина од 100 саж. до 1 верстви. Якщо взяти середній вимір, то можна сказати, що Таволжаний острів має понад 3 верстви довжини і од 100 саж. до 1 верстви в різних місцях ширини.

Площу землі Таволжаного острова теж показують різно: в одних 221 дес. 1920 кв. саж., в інших - 322 дес. Висота, при літньому горизонті води, на північній половині острова приблизно 200 ф., на південній, нижче балки Довгої, приблизно 120 ф. Грунт острова - піскуватий чорнозем.

І по згадках стародавніх дідів, і по пеньках зрубаних дерев видно, що на Таволжаному острові був колись великий ліс з усякою звіриною: там росли - дуб, кленок, в'яз, дикі груші, глode, а по спадах рясно кушилась таволга. Ті ж таки стародавні діди розповідають, що запорізькі козаки користувались таволгою, яка росла на острові, як лікарською рослиною: вони робили з молодих пагонців таволги віджимки і тим лікували своїх бігових коней од задержки сечі, чим вони часто боліли.

З трав'яних рослин на Таволжаному острові можна бачити сирітки, крокуси, хохлатки, проліски, фіялки, іриси, дрібноцвіт, тульпани, сон-траву, барвінок і особливо багато так званої трави кузьмича (*Ephedra vulgaris*).

Це все буває в кінці лютого місяця, іноді пізніш - в березолі.

Оскільки Таволжаний острів привабливий весною, оскільки ж він буває непривабливий в суху, пекучу пору літа. Вся трав'яна рослинність на ньому висихає і неначе на тому острові нічого й не росло ніколи.

Зовнішній вигляд острова такий: голова, або північна його частина, значно завалена грудями голого каміння; в сходовій, продовжастій, у найбільш підвищеній частині чергуються одна за одною величезні скелі, які мальовничо нависають над Дніпром; в західній, теж продовжастій частині, до річища теж каміння і між ним окремі високі скелі; в південній частині, яка зветься «прохвістя», білий сипучий пісок, який косою далеко виступає в Дніпро.

Між камінням окремих скель на острові найбільше відомі:

Голубина, 72 ф. заввишки: тут колись водилось багато диких голубів; Щукувата, 100 ф. заввишки: коло неї завжди грає багато щук; Вовча скеля: коло неї плодилися вовки; Стара забора, найвища з усіх скель, 120 ф. заввишки. Всі ці скелі йдуть з півночі на південь, зависають у Дніпро і виставляються супроти острова Перуна.

Од Щукуватої скелі до скелі Старої забори тягнуться в чотири ряди двадцять ям. Кажуть, що там було колись «осідлище» запорізьких козаків. Ті ями - ознаки землянок, обнесених загатою, од якої видкі були рештки до 1882 року.

На сходовій частині острова єсть так званий Липин берег: *«там за панського уряду росли розкішні липи, тьохкали соловейки та свистіли іволги»*.

Поперек острова, нижче Голубиної скелі, тягнеться балка Довга. В тій балці було колись два озера, з яких одно озерце було ще 1882 року.

На острові є дві могили. Одна могила на північному краю острова, яка має навкруги 70 кроків і через верховину 24; друга, менша, на північному краю, обкладена навкруги гранітом.

На південному ж краю, так званому прохвісті, в білих сипучих пісках знати сліди «печищ»; там же находили черепки од амфор та од іншого глиняного посуду з різним орнаментом; також находили дуже багато крем'яних скалок, цілі й поламані крем'яні ножі, бронзові стріли, кремені для рушниць та пістолів, саморобні олов'яні запорізькі кулі. Тут знайшли також три сланцеві (лупакові) матриці для виливання в них з бронзи різних речей. Видимо, в давно давні часи тут була майстерня - ливарня.

На північній частині Таволжаного острова теж находили старовину, але не стільки, як на південній частині його. Після великих та довгих вітрів вода в Дніпрі вимила при самому березі острова «здоровий, червоної глини, глечик, з двома вухами та з круглим дном, не такий, як у нас роблять. Він був дуже заглиблений у піску, і чотири чоловіка ледве викопали його веслами. Думали, що в ньому повно грошей, а як витягли його з води та роздивились, аж у ньому самий пісок. Тоді побили його веслами, а черепки пошпурляли в Дніпро».

На самій «голові» острова находили також деякі російські монети, але не так давні: кінця XVIII й початку XIX вв.

Згадуючи про Таволжаний острів, оповідачі, старі літами, кажуть, що на ньому й округ нього ріс великий ліс: в середині кущі глоду та груші, в «голові», саме там, де каміння, ще року 1845 був ліс та ще яка дубота. А рокити тієї, зіновати росло - страшна сила. А трава щороку родила така, що, було, накосяють на острові шість-сім великих скірт сіна... Тут риби була незчисленна сила. Тут кишів звір, гад, птиця божа. В лісних пушках плодилися пугачі, а на дубах багато гніздилося могутніх орлів.

Звичайно, як на інших островах, так і на Таволжаному острові вказують місця, де

запорожці закопали й заклали на голови великі скарби в чотирьох козинячих шкурах, у восьмивідерному барилі, а зверху ще й затоптали кінями. Без скарбу на острові або в могилі або ж у балці ніяк не обходиться діло у дідів-оповідачів.

Правий берег Таволжанського острова одділяється од суходолу річищем в 140 саж. завширшки, яке на всьому своєму протязі завалено камінням та заставлено невеликими острівками. У весняну повідь тут вода дуже рветься вперед, переливається з каменя на камінь, гуде, шумить, здіймає високо вгору піну, і околичні селяни звуть це місце «поріжком». У давніх мемуаристів, географів та дослідувачів це тринадцятий поріг: Таволжанський, Таволжаний, Таволжанной, Таволжан, а справжня назва - **Таволжана забора**.

Проти «голови» Таволжаного острова стоять два **камені Кабани**, вони ж інакше **Черевко та Черевча або Черевчення**. Перша назва походить од того, що камені подібні до справжніх кабанів, що мовби плавають по воді; друга назва вийшла од лоцмана Черевка, який «тут потерся об камінь».

Супроти Черевка та Черевченняти, під лівим берегом Дніпра, стоїть невеликий **острів Орлів**, зазначений на *«Плані ріки Дніпра»* Єгора Арапова 1780 року 127, тепер відомий у лоцманів під назвою Бобрового. Він має 360 саж. довжини, 35 - 50 саж. ширини, 15 - 25 ф. (за літнього рівня води в Дніпрі) височини, інакше б дес. і 533 кв. саж. площі землі.

На голові острова каміння з окремими високими скелями, на прохвісті пісок - одміть. Колись на ньому був гарний дубовий ліс, та його сплюндрували, і лишились тільки пеньки та низькорослі чагарники. Взагалі рослинність острова бідна. Року 1890 на ньому було кілька молодих дерев дубу, чорного осокору та верби. Із дрібних дерев - крушина, або жостір, бересклет, брусника, шелюг, дрік, зіновать. Із трав'янистих - тюльпан, будра, підбіл, седум, горобиний шавель, нехвороща, дивина, гребінчатий пирій. Од суходолу острів одділяється річищем завширшки коло 70 саж. у весняну повідь. Проти острова на суходолі крутий, кам'янистий спад, зарослий кущами дрібнолісся. Там сила чорних гадюк та великих жовтобрюхів.

За часи Запоріжжя на Орловому острові був рибальський кіш запорожця Орла. Він просушував тут свої мережі та кодоли й тут же прожив увесь свій вік. З 1779 року по 1860 рік цей острів належав родові Свистунових, потім того перейшов до російських купців. В 1845 та 1877 роках його затопляла дуже висока весняна вода. Року 1887 опинився він у руках німців-колоністів.

З лівого боку, супроти південного кінця острова, прохвістя, входить у Дніпро балка Орлова, там колись ріс хороший дубовий ліс, на що указують багато пеньків та декілька молодих дерев, які уціліли до нашого часу. Там же була й хата запорожця Орла, де він жив зимою.

З правого боку в річці, супроти південного кінця острова Орлового, стоїть **камінь Крячиний**, або Крячок. Влітку на ньому завжди сідають крячки, од яких і вийшла назва каменя. Весною камінь ховається у воді, і тоді місцеві люди звуть його **Крячиною заборою**.

Нижче Орлового острова підходять до Дніпра з лівого боку одна за одною **балки: Велика Бицулина, Мала Бицулина і Таволжанка**, і тут же впадає в очі невеликий, але дуже високий, скелястий, славний своєю назвою **острів Перун**, за місцевою вимовою Перун, навіть Перен.

Коли, через що й хто саме дав таку назву цьому острову - невідомо, але те, що говорять про цей острів місцеві столітні діди-оповідачі, нагадує те, що говорить 988 року руський літописець про Перуна, поганського бога наших далеких предків.

«Яко приде Володимиръ повеле кумиры испровреци, овыи сеци, а другыя огньви предати; Перуна же повеле привязати къ коневу хвосту и влещи с горы по Боричеву на ручай, и 12 мужа пристави бити жезлиемъ. Се же не яко древу чююцу, но на поругание бесу, иже прельщаше симъ образом человеки, да возместъ приметъ отъ человекъ... И, влекому же ему по Ручаеву къ Днепру, плакахуся его неверныи людье, еже бо не бяху приняли крещения; и привлекише и вринуша и въ Днепре. И пристави Володимиръ, рекъ: аще кгде пристанетъ ви, то отревайте его отъ берега, дондеже пороги пройдетъ; тогда охабитесь его. Они же повеленес створиша. Яко пустиша и пройде сквозе пороги, изверже и ветеръ на рень, яже і до сего дни словет Перуна рень».

- Подивіться ви на цей острів Перун та й скажіть, на кого він схожий.

- Та на кого ж?

- На змія: оце, де найвища його частина, це голова; оце по середині, де перепояска, це його стан; а оце, де його кінець, це його хвіст.

І справді, як подивився на острів Перун трохи оддала, то побачиш перед собою немов би якесь величезне чудище, що простяглося вздовж лівого берега Дніпра головою на північ, а хвостом на південь з перехватом на середині.

- Це був колись такий поганський бог у наших предків, і стояв він десь у Києві, так київський князь Святославський, як прийняв святий закон Христа, звалив того бога на землю, одтяг його до Дніпра та й шпурнув у воду. То він як поплив, як поплив та опинився аж між порогами та оце тут і перекинувся в острів.

- Ото так і було?

- Ото так мені казав мій дід, а він прожив на віку дев'яносто п'ять років, так йому за його довгий вік довелося багато чого чути.

Можна думати, що в давню давнину цього острова зовсім не було, а була висока прибережна скеля, яка дуже висовувалась у лівий берег Дніпра. В одну велику весняну повідь дужий навал води, дійшовши до високої кам'яної прибережної скелі і не мігши зрушити її з місця, з страшною силою одкинувся од неї ліворуч, розмив поза скелею землю й зробив острів Перун, так само, як це зробила велика вода й нижче, де з'явився острів Велика Хортиця.

Всієї площі землі острова Перуна 7 дес. Острів має 296 саж. Довжини, 80 саж. ширини, 50 - 60 ф. у середній частині своїй і 98 ф. у вищій частині «голови» височини, при повному спаді води в Дніпрі. Перун вище Стрільчої скелі, що коло Лоханського порога, яка має 30 ф., але нижче сусіднього острова Таволжаного (150 - 200 ф.) і острова Великої Хортиці (300 ф.).

З західної сторони острів Перун має печеру, яка зветься Змієва і в яку можна влізти тільки в липні місяці або в серпні, як вода в Дніпрі стоїть низько. Вона має в середині 7,5 арш. завдовжки, 1 – 1,5 арш. завширшки і 1,5 арш. заввишки; кінчається вузькою ущелиною, яка піднімається вгору; з весни й до середини літа печеру заливає вода.

Року 1867 про цю печеру писав польський археолог Підберезький так: *«У цій скелі (тобто Перуні) під рівнем води видно вузьку щілину, вхід в зміїну нору, почасти засипану піском. Ця щілина в середині розширяється у велику печеру, в якій дуже багато людських кісток; з неї начебто піднімається крутий вихід на верховину скелі, але його ніхто не досліджував».*

Через ту Змієву печеру на деяких планах порожистої частини Дніпра та в деяких дослідувачів острів Перун неправильно називають «Змеиною скалою». У лоцманів і місцевих селян – це острів Перун.

Цей острів добре й гаразд знають старі лоцмани, які доводять, що колись на ньому був чудовий, розкішний, великий, густий ліс: росли вікові дуби, татарські кленки, гнучкі високі

лози, густий глід; водились могутні орли, страшні окаті пугачі, дикі кабани, дикі кози, а між ними велика сила гадюк. Од дубів тепер лишилися тільки пеньки, а од великих гадюк в розколинах скель дрібна гадючня.

На острові Перуні жили й запорожці, які добували тут так звану слюду (лисняк), що заміняла їм скло. Од запорожців, кажуть, тут лишився й льох, викопаний якраз посередині острова в так званій перепоясці. Кажуть, що в тому льосі запорожці закопали цілий каюк грошей; такий каюк, що в ньому десять чоловіка перепливуть через Дніпро. Щороку в тому льосі кладомани шукають гроші, але й досі не чути, щоб хто находив їх там. Учені люди находили тільки черепки од посуду неолітичного періоду кам'яного віку, та й то поки що не так багато. Про те, чому печера й самий острів Перун прозвали Змієвими, є декілька народних легенд.

«В тій печері колись-то жив змії-цар з трьома головами; у нього була дочка красуня. Змій беріг свою дочку, щоб вона не покохала якогось руського царевича, та все-таки не вберіг: красуня відпливла з якимся лицарем по Дніпру аж у Чорне море. З того часу змії зробився ще лютішим, ніж він був до того, і щодня вилітав куди-небудь в округу за новою жертвою».

«Колись, кажуть, змії був на небі і літав по всьому світу; його всі боялись, а інші то й кланялись йому. Як узнав про те бог, що йому поклоняються, взяв й пооднімав у нього крильця, він упав з неба в Дніпро та й поплив. Идолопоклонці бігли берегом та й кричали: «Перуне, Перуне, припливи до берега». Він приплив до острова, і показалася йому глибока нора; він туди й пропав. Від того часу й прозвано острів Перуновим».

«Кажуть, що Перунового острівка тут не було, а приплив на| ньому змії відкілясь з гори. Як плів він, тоді, кажуть, одним боком бігли идолопоклонці й викликали на берег, а другим вийшли назустріч православні й почали молебствувати та заклинали. Де стояли наші з корогвами, туди він підплив і став. Змієва нора збоку Дніпра була, кажуть, дуже глибока, а після того, як змії згинув, скеля зійшлась щільно, і нори нема. Бить-то так було, а чи правда цьому - не знаю».

Про цей острів Перун ось що чув я від старих людей. Якось, кажуть, бог Перун плів Дніпром, і його хвилею викинуло на острів; тут його заховано, а потім одкопано. На ньому, кажуть, золота було три пуди, а сам зроблений з дерева. Від того й острів став Перун. На Перуні, від Дніпра, є нора: *«Колись, кажуть, там жив змії, і йому носили людей. Нору звали Змієвою».*

«Скільки в пам'ятку, острів зветься Перуном. На ньому висока скеля, а в ній, від Дніпрового ходу, скоти. До Христового рождення, кажуть, там жив змії; він гарбав під себе жінок і дівок, а мужів пожирав. Як Христос народився, змія прокляв, а потім його звоював якийсь багати́р. У змія, кажуть, було три голови й крила. Він, як летить, освіщає весь світ, а вогонь так і палає».

Супроти середини Перуна, на 16 саж. од правого берега острова, лежить у воді **камінь Ревун**, на *«Атласе части реки Днепра 1863 года»* - Реут, на *«Карте Генерального Штаба»* 1875 року - Ревун.

Коли виміряли зимою 1890 року 3 грудня цей камінь Ревун, то верховина його мала 5 ф., довжина - 6 саж. 2 арш., ширина - 5 саж., навкруги - 18 саж. В тиху літню ніч перед зміною години, кажуть, шум Ревуна переходить у глухий стогін, іноді в оглушливий рев, у шум з дзвоном, і тоді його чути далеко-далеко. Коли влітку поглянути на його білі вічноклекочучі хвилі, то здається, начебто стадо баранців скаче або руна шерсти, які підкидають угору. «Ревун

кипить, наче в сукновальні сукно перевертається». Через те місцеві селяни на своїй мові звуть камінь Ревун Сукновальнею».

Од прохвістія острова Таволжаного зразу йдуть **камні Орлові**, а потім того - **Головкові**, а за ними - **острів Білий**. З такою назвою цей острів зазначений на «Атласе Дніпра» Пущіна 1784 року та в «Списку островів» дослідувача М. Н. Бухтієва; під назвою Білий його знають також і близькі прибережні люди. На «Карте Генерального Штаба» йому дано назву «Орлиная Стрелица», а на «Атласе части реки Днѣпра 1863 года» та в лоцманів і судопровідників він зветься Орлиний.

«Білим звемо цей острів, скільки зазнаю, - каже дев'яносто-дволітній дід Тиміш Драган з села Оврамівки. - Може, того таке йому прозвання, що на ньому пісок тільки й біліє. Чи росло коли на ньому велике дерево, чи ні, не чув, а кущі лози росли і в старину, як і тепер. Це невеличкий острів, колись, кажуть, на ньому було становище запорожця Байдужого. Байдужий був змолоду гайдамака, а, як зостарівся, зробився сиднем. Стояв рибалчим кошом на острові, а доживав віку в балці, що з правого берега Дніпра, супроти острова».

Справді, острів Білий із невеличких островів: 214 саж. завдовжки, 33 - 40 саж. завширшки, 35 - 30 ф. найбільшої височини; вся площа острова 2 дес. 1242 саж. Року 1845 він був увесь під водою, окрім макушки голови. Поверхня острова, засипана білим сипучим піском, дуже бідна рослиною: боже дерево, трава, підбіл, осока, седум, наносний осокорняк, лоза та шелюг де-не-де врозкидку по острову; тільки в квітні місяці тут іноді багато буває сморжків. Зате на острові багато находили предметів різної старовини: пістолі, шаблі, кинджали, олив'яні кулі тощо.

Проти Білого острова, вздовж лівого берега Дніпра, впадає в очі широка обголена просторінь, укрита піском. То дуже цінна місцевість для дослідувача старовини. Там на кожному кроці сліди колишньої стації людини давніх віків: печища, черепки од горшків, амфор, скалки кременю, бронзові стрілки, цвітне намисто; а над яром, який перерізує ту всю просторінь, могильники, і коло тих могильників різні звуглені кістки, ікла диких кабанів, потім того черепки, черепки й черепки скрізь по піску.

Проти кінця острова Білого, під правим берегом Дніпра, висунувся так званий **Золотий камінь**, а далі, під тим же берегом Дніпра, простягся **острів Оврамів**, або **острів Нещотного**.

Острів Оврамів починається високими скелями, потім того поступово знижується і кінчається довгим, але вузьким піскуватим хвостом. Займає не більш як одну десятину землі. За весняної поводи більша половина острова ховається під водою. В давні часи цей-острів був, як кажуть, вище, коли на ньому росли дерева; а коли ті дерева вирубали, вода почала змивати і дуже знизилася його. Тепер, окрім лози та деяких трав, на ньому нема жодної рослини. В шістдесятих-сімдесятих роках минулого віку на ньому росли ще «кучеряві» верби, але потім і ті верби повинилишувано.

Колись на цьому острові рибалчив запорожець Оврам, а сам жив він трохи вище острова, на балці Оврамовій.

Після Оврама на цей острів прийшов з Гетьманщини козак Нещотний і поставив тут на березі Дніпра, супроти острова, шинок. В тому шинку все було товчуться литвинці з плотів. Інколи тут збиралось такого люду, як цілий ярмарок. Коло берега Дніпра росла багата трава, то ті, які їхали з чимось волами, волів пускали пастись на траву, а самі п'ють-гуляють у шинку.

Коли лоцмана-судопровідника несподівано застигне великий вітер коло Таволжана, то він спішить до острова Оврамова і там кидає якір. Коло Таволжана якорі не беруться, а тільки бредуть по воді, бо там кам'янисте дно, а коло Оврамова острова добре беруться, і ото там

лоцман спасає своє судно. Оврамів острів - *«це пристань для лоцмана поневолі»*.

Як скасували Запорізьку Січ, Оврамів острів з прибережної до нього землею дано на гран секунд-майорові Якову Набадьєву. Після секунд-майора Якова Набадьєва земля перейшла до майора Любима Михайловича Коростовцева, який прославився серед селян великою лютістю і через те загинув трагічною смертю. Року 1797 слобода Коростовцева звалась слободою Набадієво-Оврамівкою, де було всього населення 39 чоловіків та 25 жінок.

Після смерті майора Любима Коростовцева усе добро його перейшло до його ж родича Мальченка, а од Мальченка - до Піхотинського, од чого й вийшла назва Оврамівка-Піхотинська. У Піхотинського купили землю німці, а селяни лишились «при одній десятині на ревізьку душу».

Нижче острова Оврамового два **камені Головкові**, а за ними виступає **Сторожовий, або Спорний острів**, серед Дніпра, проти Оврамівки-Піхотинської. На плані Арапова 1780 року він має 1,5 верст завдовжки і 139 саж. завширшки; на цьому плані його поставлено до правого берега Дніпра, а насправжки він стоїть серед Дніпра. За планом 1843 року він має 1 дес. та 444 кв. саж. землі. Але міру цю не можна брати за постійну, бо Дніпро щороку то прибавляє його береги, то одрізує їх. З 1850 років Сторожовий острів починають звати Спірним, бо за нього розпочали позиватись і дуже довго позивались землевласники - Піхотинський, який жив на правому боці Дніпра, та Іваненко, що жив на лівому боці Дніпра. Тепер цей острів дуже бідний на рослинність: де-не-де по краях його верба та лози, а колись був не зовсім такий: *«він колись був довгий і широченький, і на ньому був ліс і була сила звіру та птиці. Прізвище йому йде ще од запорожців, бо на ньому стояла козацька сторожа, щоб не було кривди від турка. В сорок п'ятому році острів підрізала вода і повалювала дерево. Після тієї води люди находили там шаблі, козацькі пістолі й ще щось - забув»*.

Клобуківський острів, він же у сучасних місцевих селян Дубовий, Виноградний, Великий на одміну од Малого, тобто Лозоватого острова. Клобуківським він зветься на «Плане реки Днепра» Арапова 1780 року, а також у дослідувача всіх островів на р. Дніпрі М. Н. Бухтієва і в сучасних лоцманів Старого Кодаку та Лоцманської Кам'янки. На «Плане дачи владельца Гижицкого 1800 року» - Виноградний. За виміром на давніх планах він мав 1,5 – 1,25 верст завдовжки, 1/4 верст, завширшки. За новим виміром - 420 саж. завдовжки, 25 - 42 саж. завширшки, 30 ф. найбільшої височини, 6 дес. 300 саж. усієї площі землі.

В давні часи на Клобуківському острові була прехороша рослинність: росли дуби, в'яз, чорна тополя, лоза, дикий виноград. За часи Запоріжжя тут жили козаки-зимовчаки - Клобук, Каблук, Красулька, Чепинога. У козака Клобука була жінка, яку він дуже не любив і хотів здихатись її. То він якось посадив її край острова, на високу спадисту скелю, добре підловчився до неї та й штовхнув у Дніпро. Ото од того Клобука й острів пішов зватись Клобуківським.

Але ще далеко до запорізьких козаків на острові Клобуківському уже жила людина: ще в кам'яному та бронзовому віках. Тому доказом є те, що тут находили та й зараз находять скалки кременю, цілі крем'яні ножі, одбійники, шкробачки, черепки різного посуду із землі, з глини, з орнаментом і без орнаменту.

Проти Клобуківського острова, на правому березі Дніпра, була колись **садиба Алеєвих**. Хто такий був перший Алеєв і як досталась йому ця земля, про те ніяких писаних даних немає. Є тільки фамільні перекази, що перший власник цієї землі був турецький офіцер Алі, якого полонили під час русько-турецької війни за царювання Катерини II, який на Русі вихрестився, одружився з руською і йому дано землю на ранг коло Дніпра. Проти садиби Алеєвих, під правим берегом Дніпра, є невелике, але дуже мальовниче урочище - скеля Закбеєва. Старі діди-

оповідачі кажуть, що там жив запорожець Загбей, дуже багатий, галдовитий козак, у нього було сила грошей, які він перед смертю закопав під скелею.

Нижче цієї скелі підійшла до Дніпра балка Каблукова, де жив козак Каблук. По тому козаку старі люди й острів Клобуківський звали Каблуківський.

Тут же в Дніпрі чотири камені Прасулини та Сковороди, яких дуже остерігаються лоцмани, коли вода в Дніпрі стоїть високо.

За Клобуківським островом зразу, в одну лінію, **острів Лозуватий**: *«на такій віддалі, як кинути кийком з Клобуківського на Лозуватий»*. Можна думати, що Лозуватий острів колись був продовженням Клобуківського. Це один з невеликих островів на Дніпрі: він має, за одним виміром, 2 дес. землі; за другим менше того - 1 дес. 887 саж., довжини 173 саж., найбільша ширина - 19 саж. і висота 25 ф. На ньому ростуть - дуби, осокір, верба, а навкруги всього острова - висока зелена лоза.

І та лоза оточує весь острів навкруги; вона стоїть прямо в воді і схиляє свої віти низько, низько, теж до самої води. Вона одбивається в могутньому Дніпрі, немов у великому, коштовному та блискучому люстерку; вона немов би грається в чистих, прозорих та спокійних струменях Дніпрових. Ні, це не острів: це квітка, чудова, свіжа, яркозелена квітка, кинута чиясь рукою на поверхню ріки і злегка хитається та тремтить на воді. Ні, це не острів: це чудова картина, яку намалювала сама природа і яка проситься на полотно певного художника, правдивого артиста. Вона ласкає очі людини; вона переносить її в веселі та щасливі дні її життя; вона навіває їй пречудові мрійні сни; вона примушує забувати все те сумне, те безпорадне, що є в дійсному житті. Ні, це надзвичайний острів з усіх островів, які є проміж Дніпровими порогами...

Слобода Ігнатівка, вона ж Бердина, Новоолександрівка, на правій стороні Дніпра, супроти островів Клобуківського та Лозуватого.

Після скасування Запорізької Січі та розділу запорізьких ланів прибережну землю коло цих островів із самими островами «пожаловано» на ранг полковникові Іванові Реку. Року 1784 тут була слобода, яка звалась Іванівка од імени Река Івана. Після того скоро вся земля од Река перейшла полковникові Ігнатові Івановичеві Гижицькому, який перейменував Іванівку на Ігнатівку.

Після полковника Гижицького тут став володарем генерал-лейтенант Н. М. Бердяєв, а після Бердяєва - Олександр Юрович Алєєв, і тоді слобода стала зватись Ново-Олександрівка.

Бобрів, він же Кучугурний, Рибальський або Орлів острів, коло лівого берега Дніпра, трохи вище Кухарського острова. На *«Плане часті реки Днепра»* Арапова 1780 року він називається Кучугурним островом од тих високих кучугур, що на лівому боці Дніпра. На економічному плані землевласника Іваненка 1843 року це Рибальський острів; на *«Карте Генерального Штаба»* - Орлиний. Острів має 260 саж. довжини, 50 саж. найбільшої ширини і 25-35 ф. висоти; всієї площі 2 дес. 2302 саж. землі. На ньому ростуть - дуб, чорна тополя, зрідка верба, дуже багато лози, яка оточує увесь острів навкруги.

За запорожців на цьому острові, кажуть, водились бобри, чому його й прозвали Бобровим. Коли перевелись бобри та острів зробився становищем рибалок, то йому приклали прізвище Рибальський. На ньому й тепер кожного літа стоять рибалки; там вони і днюють, і ночують у своїх куренях, од льоду до льоду.

Частина 5

Лишний поріг, Струвун по-роськи, Напрези по-слов'янськи, що значить «Маненький поріг» у Костянтина Багрянородного, Личной на «Атласі Дніпра», Лична в «Древней Российской гидрографии» та в «Книге большому чертежу», Личний в академіка-дослідувача Лерберга; на чотирнадцять верстов нижче Будильського, проти великого острова Кухарева; падає двома лавами: Плоською та Швайчиною; має довжини з правого боку 220 саж., з лівого - 87 саж., падіння води — 0,21 саж., фарватер ріки вище порога — 10, нижче порога — 6 ф.

Нижче Лишнього порога на «Генеральній карті» інженер-полковника де-Боксета 1751 року поставлено з правого боку Дніпра «Малишевський ретраншемент».

Лишня балка з лівого боку Дніпра. Про цю Лишню балку розповідає дід Яків Рибалка, 80 років, села Андріївки Олександрійського повіту:

«По балці Лишній колись того звіру, птиці видимо-невидимо було. Я був змолodu великий стрілець. Було, зимою моя баба вигортає попіл з печи та й каже:

«Ти б, чоловіче, не полінувався та й вбив зайчика на обід».

— «Добре,— кажу.— Підпалюй мерцій у печі».

Вона за солому, а я за рушницю. Тільки переступив ногою Лишню, зараз і лулусь. Дома вже обідував ухатого, от тобі й шкурка і махан. Про Лишню казали і те, що там і клади єсть закопані. Проти Нового року пішло нас шість душ у Лишню, взяли з собою ружжя й лом: ломом гроші копати, а ружжя задля случаю держати. Тоді була зима злюча, мороз страшенний: дійшли до ямки, де в замітку клад сховано, і поприсідали. Не видержали: мерзнуть ноги, На нас були іршані штани, добрі чоботи, добрі з запасок онучі. Не поміч. Ну, кажу, хлопці, ходімо в берестки, постоїмо там. Пішли. Обперся кожний об берестину та й стоїмо, танцюємо. Дивимось, коли в кущах блись, блись більше десятка раз. Потім засвітилось, мов каганці. Що за знак, думаємо. Горить, ще мов і до нас наближається. Як гроші горять, так луцять на однім місці, а це не те. Сказать би, люди з свічками, так чого ж би вони в таку добу забрались у балку. Хиба мертвяки? Стоїмо, дивуємось, і страх нас бере. Коли це зразу плиг, плиг, плиг, через рівчак та до нас. Глядь, аж то дванадцять штук вовків. Ми так і померли... Отже, почувла бісова личина порох та зразу верть у бік, так і майнули тернами. От вам і клад на волосок од смерті».

Слобода Андріївка-Іваненкова, на лівому боці Дніпра. Це було давнє запорізьке займище. Там колись жили запорізькі зимовчаки-сидні, Остап Велегура, Єретик та інші.

Після скасування Запорізької Січи полковник полтавського пікінерного полку Андрій Якович Леванідов одержав у рангову дачу 12 000 дес. землі на лівому боці Дніпра, в яку ввійшла половина річки Дніпра з островами Перуном, Білим, Кухарським та невеликим островом у річищі Орловім. За те він повинен був на пожалуваній землі осадити село. Року 1779 старий запорізький козак Остап Велегура, який здавна сидів у цій місцевості, радіючи Леванідову, вивів з сорочинських та кобеляцьких дач декілька вільного люду і осадив слободу вище балки Лишньої, яка впадає в Дніпро на піскових кучугурах, Супроти Бобрового острова, близько урочища Круглика.

Року 1782 той же Андрій Якович Леванідов купив також 12 000 дес. землі у свого сусіда генерал-майора Хведора Матвійовича Толстого з «деревнею» Хведорівкою, яка була на тому ж таки лівому боці Дніпра, нижче Андріївки, коло гирла річки й балки Вільної, або Вільнянки, яка також увіходить у Дніпро.

Року 1783 селян із «деревни» Хведорівки перевели до Андріївки, вище балки Лишньої.

1797 року в архівній довідці Покровського собору міста Олександрівська читаємо:

«Имение генерал-поручика й кавалера Андрея Яковлевича Леванидова полностью перешло во владение господина Малороссийской губернии, повета Переясловского титулярного советника (в других бумагах «маршала») Моисея Михайловича Иваненка».

А року 1798 село перевели з правого боку на лівий бік тієї ж таки балки Лишньої.

Сперше те село з прізвища першого фундатора називалось Леванидівка або Андріївка од імені та прізвища власника, а потім того стала зватись Андріївка-Іваненкою.

Воно стоїть на спаді гори і пересікається **балками Сухенькою, Єретичею та Крутенькою.**

«Балка Єретича названа на ймення якогось запорожця — Єретика, галдовника, який витворяв великі дива. Одним він був у пригоді, а на інших наводив великий жах. Він замовляв ворожі рушниці та кулі, щоб не стріляли в запорожців, обертав людей на вовкулаків, песиголовців, чортів. Його слухалась уся нечисть».

«Сама містина, де тепер Андріївка-Іваненково, колись була дуже багата й розкішна. Звіру того, птиці, риби — видимо-невидимо було. Колись було чи закинеш сітку, чи поставиш ятір, так сама риба й лізе; а тепер чи риба розумна стала, чи її мало, а нас багато... Звіру та птиці багато було за нашої пам'яті, а ще більше за наших дідів. Як жили тут запорожці, то степи були вільні, слободи де-не-де. Старі люди, було, кажуть, що, як виїдеши до Дніпра та як глянеш на косу, птиця так і чорніє, і біліє. А як пужнеш із рушниці, так похмарніє од неї, що й світу божого не видно. А крику того було на косах: і журавлі кричать, і чаплі, і чайки, і качки, і кулик, і крячка. А огарів було, а лебедів — видимо-невидимо. А звіру того! А що вовків, що лисиць, що зайців, бабаків, диких кіз — страшно й подумати! Оцих ховрашків тоді не було. Вони йшли з заходу сонця, і така їх сила сунулась, що ніде було й возом проїхати. Дійшли до Дніпра, то так і сунули на той бік».

Прибережжя Дніпрове та вся околиця Андріївки-Іваненкового цікаві ще тим, що там, найбільше в балках Єретичій та Сухенькій, не раз селяни находили сокири, молотки, ножі, шкробачки, зернотерки — все з каменя; а в могилах, що між тими балками, викопували амфори чорноглиняні та інший посуд із землі або з глини. В будинку та в дворі панському були кольчуга та гарматки, які теж тут же десь знайдено .

Проти села Андріївки-Іваненкового простягся в Дніпрі **острів Кухарський, або Кухарів.** Острів Кухарський, або Кухарів — один із великих і помітних островів, а в тім, про нього нічого не кажуть ні Ласота, ні Боплан.

В «Реєстре речок й прикмет по обоих берегах Днепра» 1697 року між іншими островами в порогах Дніпра показано *«Великий Личний острів»*, нижче балки Таволжанки . Можна думати, що Цей «Великий Лишний» острів єсть Кухарів острів: по-перше, через те, що йому дано назву од Лишнього порога; по-друге, через те, що він справді в цій місцевості великий, а по-третє, через те, що він справді нижче острова Таволжаного.

Року 1770 полковий обозний Стефан Лукомський писав про якийсь острів між порогами Дніпра, Коханий: *«Запорожские козаки жили прежде на Днепровских островах... С коих островов были три nejsлавнейшие: один прозывается Кохан, который длиною на несколько миль лежит между порогами, от Киева в сорока милях. На том острове козаки когда бывало обретаются, то татары, об их там пребывании слышав, не так дерзновенно на тую сторону Днепра в Русь й в Польшу для добычи чрез броды Кременчуцкий й Кючманский переправляются. Другой близ того остров называется Хортицкий. Третий остров называется Томакинский».*

Приймати острів Коханий за острів Кухарський ні в якому разі не можна, бо назва «Кухарський» вийшла од німецького слова «сосн» — повар, а назва «Коханий» вийшла од

слова кохати — любити.

На «Плане Днепра» Арапова 1780 року Кухарський острів названо Кухарской, на «Атласе Днепра» віце-адмірала Пуштіна 1784 року, в «Исследованиях» академіка Лерберга і в «Очерках» Афанасьєва-Чужбинського — Кухарський, у Бухтієва та Павловича — Кухарев.

Коли з височини добре вдивишся в Кухарський острів, то побачиш, що формою своєю він схожий на велику грушу, хвостом на північ, а верхушкою на південь. У довжину він має 2 — 2,5 верст., в ширину — 1 верст, або 1 верст. 260 саж., найбільша височина його в голові — 100 ф., всієї площі 215 дес. 243 саж. Грунт — піскувата чорноземля та супісок. Поверхня землі нерівна; на ній єсть балки, великі й малі ямки, земляні окопи. Деревя ростуть то купами, то врозкидь — дуби, в'язи, дикі груші, кленки, верби. Із трав ростуть — розкішний ковил, проєсерень, духовита конвалія, пирій. Острів дає багато хорошого, запашного сіна. Звіри водились на острові великі й малі: степові ховрахи, їжаки, лисиці, зайці, тхори, сугаки, дикі кози. Птиця — тетерваки, огарі, баклани та інші.

Весняної поводи острів Кухарський ніколи не поміняє вода, через що на ньому і в давні передісторичні і в історичні часи жила людина, через що тут знаходили й знаходять різні культурні рештки людини. Коло острова в воді знаходили багато скам'янілого дерева, але витягали його з води тільки волами і з превеликими труднощами.

Після скасування Січі на Кухарському острові довго ще жили запорожці-сидні, які обробляли там землю, рибальчили, пасічникували; пасік тут було найбільше. Прізвища тих козаків збереглися в народній пам'яті в назвах урочищ та річок: Качкар, Паламар, Бабак, Венгер, Майборода, од яких пішли урочища Качкарне, Паламареве, річка Явтух — це річище, що проходить поміж островом та слободою.

Муравний, або Лишний острів, серед Дніпра. За межуванням 1843 року цей острів мав 1650 саж. площі, а потім того площа його зменшилась до 530 саж. од розмиву; при літньому рівні води в Дніпрі скеляста голова острова підноситься на 35 — 37 ф. заввишки. Ту голову лоцмани звуть Чортова голова і дуже стережуться її. Ті ж таки лоцмани звуть острів Муравний островом Лишнім од порога Лишнього. На острові ростуть — осокорняк, лозняк, верболіз.

Супроти піскуваті коси Муравного острова, праворуч, лежить у Дніпрі **камінь Сивий**, а ліворуч — **камінь Копичуватий**.

Нижче Кухарського острова, коло лівого берега Дніпра, супроти кінця с. Андріївки-Іваненкового гарний зелений, дуже мальовничий **острів Гавиний**. За запорожців тут жили козаки-сидні; після поділу запорізьких вільностей цей острів 1777 року дістався генерал-майорові Ф. М. Толстому. Року 1782, вкупі з степовою землею, він перейшов до бригадира, потім того — до генерал-поручика А. Я. Леванідова і, нарешті, 1797 року — до маршала Мусія Михайловича Іваненкова.

Ні в XVI, ні в XVII віках відомостей про Гавиний острів немає. Відомості про нього маємо тільки з XVIII віку. На «Атласе Днепра» віце-адмірала Пуштіна 1784 року він зветься Гавений, у академіка Лерберга — Говенной; у дослідувача М. Н. Бухтієва — Гаван.

Він має завдовжки за одними відомостями 1 верст., за іншими — 1/2 верст., ширини в різних місцях 50 і 100 саж., висоти восени 30 — 45 ф.; всієї площі землі 27 дес. 2270 кв. саж.

Голова острова, що проти течії води, засіяна камінням. У повідь вода на голові острова прорізує вузьку протоку, яку звуть рибалки «потяг». Грунт острова — почасти пісок, почасти супісок, а почасти дуже добра чорноземля од перегнилого листя. Це один із островів, багатих лісом та травою. Тут ростуть стрункі, кількалітні дуби, чорна та біла тополя, в'яз, берест,

чорноклен, верба, бересклет, густий терен, крушина, лоза, шелюг, дикий виноград, хміль.

З трав'яних рослин тут єсть конвалія, дзвоники, золототисячник, живокіст, філоник, бабашник, підбіл, мильна трава, материнка, боже дерево, трицвітна фіалка, жовтий тюльпан. Багатьма з цих трав користуються для лікування людей знахарі та баби-повитухи. Багато теж тут буває і птаства. З весни сюди налітають іволги, шпаки, зозулі, одуди; особливо тут багато буває солов'їв, які прилітають сюди здебільшого після 10 квітня.

Також дуже люблять цей острів гави, тобто ворони, від яких він і назву собі придбав Гавиний. На деяких деревах острова од воронячих гнізд так темно, як буває іноді на небі од густих, темних хмар перед грозою.

Запорожці прозвали цей острів Гавиним, і ми звемо так. На ньому ліс і багато гавиних гнізд, а від того він і Гавиний. Так колись люди казали, так оце й я вам кажу.

Весною, як налуплять гавенят, тільки й чуєш, що гаа, гаа, гаа. Під негоду не вгамуються і вночі. Густішого і кращого лісу нема, як на Гавиному. Колись на ньому було багато винограду, хмелю; може, найшов би й тепер, та мало. А звіру було тут! Найбільше диких кіз. 'Були вони ще й за моєї пам'яті, а за батьківської, дідової — так і казати нічого. Було, покійні розказують, що влітку, як витане вода, то вони так і плавають то з Лантухівського острова на Гавиний, то з Гавиноного туди. Пливають, було, тільки ріжки маячать, а як багато їх, то показується, мов наче вода несе гілчастого дуба. А що за дика звірюка! Було, ніколи «е зійдеш, хіба побачиш здалека. Що ж за привілля було велике!

Запорожці хоч і жили тут, а вони, кажуть, не дуже за звіром ганялись, риби доволі, качок теж. Ще я зазнаю: було, як глянеш на просередь, стільки того лебедя, журавля, гусей, качок! Як та отара, так вкриють косу. Після запорожців багато звалувало звіру, багато перевелось його й за моєї пам'яті. До великої води в сорок п'ятому году були ще кози, а після того щось невзамітку.

Коло хвоста Гавина острова, з правого боку його, притаївся **острівок-скеля Смирний**. Він нікого не чіпає, то через те й Смирний.

Уряд з островом Гавиним простягся по Дніпру **острів Лантухівський, він же Дубовий або Виноградний**, інакше Лачинівський і Німецький. Дубовим цей острів названо в *«Ресстрє речок й прикмет по обоих берегах реки Днепра от Переволочим»* року 1697:

«Остров великий Личной, а за ним «Дубовий над Волним порогом».

На «Плане реки Днепра» Арапова 1780 року, а також на «Атласе Днепра» віце-адмірала Пущіна 1784 року, у Лерберга та М. Н. Бухтієва він зветься Лантухов; у Афанасьєва-Чужбинсько-кого — Лантуховський. В *«Экономических примечаниях Екатеринославского уезда»* 1780 року — Лантуховий: *«Сельцо Виноградовка с островом Лантуховым, Дубовий тож, надворного советника М. В. Коховского».*

На «Топографической карте Генерального Штаба» — Виноградний, у місцевих селян — Лантухівський, Лачинівський, Німецький.

За часів Запоріжжя цей острів звався *Дубовим*; потім того пізніш почали його називати запорожці Лантухівським. Од якого ж Лантуха пішла така назва? Дев'яностодволітній дід Теміш Драган слобідки Оврамівки каже, ніби-то на цьому острові колись був рибальський кіш запорожця Лантуха. Історія запорізьких козаків каже нам про двох козаків з таким прізвищем: 1763 року Хведір Лантух «приніс в дар книгу Минею в Межигорський монастирь». Григорій Хведорович Лантух був кошовим отаманом всього запорізького війська в 1755—1756,-1758, 1761 і 1763 роках 155. Але якому з цих трьох Лантухів дійсно належав острів Лантухівський, цього сказати не можна.

Назва острова *Виноградний* вийшла з того, що в середній частині острова ледве не кожне

дерево, не кожний куш дерева оповиті й затемнені диким виноградом та його постійним супутником хмелем. Тоді тут, каже самовидець, і по островах і по балках, Гадючий та Вільній, дуже багато було дикого винограду. За цариці Катерини генерал Коховський розвів тут такий виноград, як у хана. Тут була слобідка Вилоградівка, а в ній був такий сад, де ріс і чорний, і білий, і жовтий виноград, як голубине яйце, а на смак, як мед. Е Лачинівським острів Лантухівський звався од власника Павла Омеляновича Лачинова, який тут жив після дворянина Петра Степане вича Сидельського та штабс-капітана Василя Михайловича Шліхтіна. **Німецьким** острів Лантухівський почали звати тоді, як цю всю землю з островом купив німець колоніст Корній Корнійови Генріхс.

Лантухівський острів більший, ніж Гавиний. Він має завдовжки 2,5 — 3 верстви, завширшки в різних місцях 83 — 200 саж., заввишки 20 — 24 ф.; площа землі — 57 дес., а з піскуватими косами — 62 дес. В 1845 та 1877 роках більшу частину острова понімала вода.

Північна частина острова вкрита дубовим лісом середнього виросту; трапляються також і з старих дубів гарні стрункі дерева; є біла тополя, верба, осоки, лозняк.

Із трав'яних рослин на такому низькому острові трапляється серед конвалії та сокирків рослина сон (*Pulsatilla patens*), яку ми звикли бачити на твердому необробленому степу або на таких високих островах, як Таволжаний, Кухарський та Хортиця. Ближче до південного кінця на острові, наче для різноманітності, кинута мальовнича скеля, вершина якої та ущелини усаджені рожевими розетками живучки (*Sempervivum globuliferum* L.).

З східної сторони частину острова прорізує рівчак 8—12 саж. завширшки, по якому в повідь біжить вода. Цей рівчак зветься «потяг». Там місцеві селяни завжди щасливо ловлять коропів, лящів та іншу рибу ятерями та невеличкими «пересипними» сітями.

За запорожців на Лантухівському острові водились дикі кози, і було їх там до «пропасти». А в сорок п'ятому році, коли вода затопила острів, вони й зваливали відтіль у Великий Луг. На воді коза прудка і пливтиме хоч десять верстов. Проти середини острова Лантухівського, на правому боці Дніпра, стоїть слобідка Письмачева, показана на *«Атласе часті реки Днепра 1863 года»*; а нижче слобідки Письмачевої, проти кінця острова Лантухівського, — слобідка Привольна-Чернявського.

Понижче Лантухівського острова, якраз проти його ухвістя, витикається невеличкий **острівок Селевень**, або Малий острів, менше одної десятини землі. Можна думати, що цей острівко колись був кінцем Лантухівського, та той кінець одмила велика весняна вода або ж одрізав льодохід, і став кінець Лантухівського острова самостійним островом.

Тут з лівого боку підходить до Дніпра **балка Вільна**. В тій балці, не доходячи з верству до самого устя, є печера, яка зветься Чортова хата. Печера та зроблена самою природою в скелястому правому березі балки; над нею висить великий навіс, який виступає трохи вперед; завдовжки вона має коло 4 саж., завширшки — коло 2 саж., а заввишки — неповних 2 арш., через що в печері можна стояти тільки горблячись. Загалом Чортова хата схожа на просту українську піч з великими челюстями, крізь які можна вільно входити в печеру й виходити з неї. В тій печері находили колись різні черепки од побитого посуду, відбитки од кременю, напівгнилі людські та товарячі кістки, тепер нема того нічого, бо в ній в негоду часто спасаються пастухи, які в холодні часи навіть часто розводять в ній вогонь.

Нижче острівка Селевеня йде по Дніпру **острів Стрілець**, він же Середній острів на нових планах Дніпра, має коло 9 дес. землі.

За островом Стрільцем іде **острів Похилий**, який має 4 дес. землі. Назву острова лоцмани пояснюють так: острів цей стоїть близько до правого берега Дніпра і виступає в річку півкругом, і коли попід островом іде яке судно, то острів немовби схиляється аби виступає

назустріч судну. Але місцеві діди-оповідачі кажуть інакше: на тому острові довго жив запорізький козак Похила, який «кохався в бджолах» і мав на острові велику пасіку, а жив з рибальства. Грунт острова піскуватий, береги його, найбільш північно-східній, завалені великими каменями; увесь острів заріс памолодками осоки, лози, кленку, дубу. Видимо, тут був колись великий ліс, та його винищено.

Для археолога Похилий острів — один із дорогих островів, бо тут знаходять черепки посуду передісторичних часів, скалки кременю, цілі крем'яні ножі, одбійники, а також шліхувадла на різних каменях.

Коло острова Похилого **забора Сіренька**, а далі коло самого правого берега Дніпра стоїть **скеля Вовчок**, 60 — 70 ф. заввишки. Проти голови того Вовчка невеликий, але скелястий і дикий **острів Крячиний**, або, коротше, **Крячок**.

Проти Крячка підноситься вгору **острів Скворцев**, під якою назвою він зазначений на *«Атласе части реки Днепра 1863 года»*. Та лоцмани звуть цей острів не Скворцев, а **Шкварчів** — од слова шкварчати, бо тут між цими двома островами рине вода з такою силою, що вона не кипить, а немовби аж шкварчить. Шкварчів острів трохи більший од Крячиного, але так само завалений камінням, вкритий дрібноліссям і багатий на різні нахідки передісторичних часів.

Всім лоцманам добре й гаразд відомі ці два острови, Крячиний та Шкварчів, а найбільше відома вузька та звертиста протока, яка шалено мчить між цими островами і яку звуть лоцмани Вовчок або Вовче горло.

Для кожного лоцмана, який веде по Дніпру а чи судно яке, а чи пліт, це дуже небезпечне місце; це для нього рішучий іспит. Тут він або пан, або пропав. Ведучи пліт по воді, лоцман, уже далеко не доходячи Вовчого горла, починає «видраювати» або «виробляти» його так, щоб він, наблизившись до самої протоки, пішов по ній рівно, як по стромі, і ніде не *«лизнув ні Крячка, ні Шкварчка»*. Щоб щасливо проскочити крізь ту страшну пашу, треба неймовірне напруження гребців на голові і на хвості плоту і надзвичайна умілість лоцмана. Проскочивши щасливо крізь Вовче горло, не забувай ще й того, що нижче нього є ще Собаче горло. Якщо лоцман «напореться» на скелю Крячка або Шкварчка, його добре ім'я пропало навіки. Звичайно лоцман пускає пліт у Вовче горло тільки в тиху, зовсім тиху погоду, а коли ось тобі зразу й несподівано «подихне» вітер, а на Дніпрі «зарябить» вода, лоцман збиває пліт під острів Крячиний і кидає у воду якір.

«Вовче горло — це в нас, — каже старий лоцман К. Я. Большак, — дуже страшне місце в порогах Дніпра. Кожного разу, як лоцман наближається до Вовчого горла, він відчуває в собі тривогу й напружує всі свої сили. Вступивши у Вовче горло, він не стоїть і на однім місці, а кидається з одного краю на другий, завзято махає кулаком то на один бік, то на другий, показуючи гребцям, де саме держатись шляху, кричить скільки в нього сили, просить-молить гребців напружитись якомога дужче й не спускати плоту з правильного ходу, благає навіть саму снасть на плоту чи на судні не схилити і видержати жорстоку боротьбу із страшною пащею. Перед тим Вовчим горлом лоцман, як у нас кажуть, згадає всіх і все: і гребочку, і дригалочку».

Там, де Вовче горло, там же й останній поріг у Дніпрі — Вільний.

Частина 6

Вільний, або Гадючий, інакше поріг **Вовчок** — один із великих порогів, на диво не показаний у Костянтина Багрянородного. Вільний — на *«Гидрографической карте Днепровских порогов»*, Вольной — на *«Атласі Дніпра»*, в *«Древней Российской гидрографии»* та в *«Книге*

большому чертежу», Вольный в «Исследованиях» академика Лерберга, Гадючий, або Вовчок — у місцевих селян; він лежить на п'ять з половиною верстов нижче від Лишнього порога. Має він довжини з правого боку 464 саж., з лівого — 380 саж., падіння води — 1,35 саж. Падає шістьма лавами: Сіренькою, Похилою, Радовою, Переймою, Вовчим горлом та Шинкаревою, перед якою високо вгору підноситься величезна скеля Корабель. Фарватер річки вище й нижче порога 12 ф. Має канал з накидного каменю з гладкими стінками в середині, з обох боків, завдовжки 400 саж.

Проти Вільного порога, з лівого боку, підходить до Дніпра **Вільна балка**, а з правого — Гадюча балка. Невідомо, хто в кого позичив назви: чи поріг у балок, чи балки в порога.

Недаремне місцеві селяни звуть Вільний поріг Гадючим: тут гадюк, найбільше чорних, і в каміннях, і в балках, що підходять до порога, і в самій річці дуже багато. Особливо на лівому, дикому, безлюдному й скелястому березі Дніпра та у високому, густому очереті, що стоїть уздовж берега в воді. Вода тут така хороша, така чиста, прозора, і так вона манить до себе людину купатись, але в тій воді між очеретом так і висовуються з води чорні голівки різного гаддя.

Проти Вільного порога, близько лівого берега Дніпра, зроблено невелику площу, а на тій площі поставлено невисоку пірамідку, до якої колись було прибито чавунну дошку з такими словами:

«Судообходные каналы в днепровских порогах сооружен по повелению государя императора Николая I распоряжением главно-командующего путями сообщения и публичными зданиями генерал-ад'ютанта Клейнмихеля. Работы начаты в 1843 году, окончены в 185...»

Вільний, або Гадючий, чи хоч поріг Вовчок — останній з усіх порогів. Пороги на Дніпрі — це. велика небезпека для кожного лоцмана, який веде судно або пліт по Дніпру. Старі люди кажуть, що для лоцмана пороги самі по собі не страшні: добрий лоцман знає всі пороги, як свою власну кишеню; він знає і всі лави кожного порога, і всі скелі коло нього, і всі ходи поміж скелями. Лоцманові страшніше те, що сидить у воді кожного порога, тобто чорти: в кожному порозі сидить свій чорт і робить свою роботу.

Так, у Кодацькому порозі чорти топлять людей; до Сурського порога сходяться всі чорти, щоб хезати в ньому, бо то неважний поріг, а хезають вони чорним, як смола, гноєм; у Лоханському порозі сидить найголовніший чорт — Вернивод; там чорти розбивають плоти; у Дзвонецькому порозі перевертають човни; в Ненаситецькому воду бушують, та лоцманам у дуби сцять; до них їздить Вернивод та платить їм за те, що вони воду бушують та такі капості роблять лоцманам; у Вовницькому порозі чорти нічого не роблять, а тільки гострять вила, що в Пеклі; в порозі Вовчку живе головного чорта жінка з чортицями; вона там у воді Вовчого горла теж і бучу збиває.

От через що страшні пороги в Дніпрі всім лоцманам .

За часи запорожців на правому березі Дніпра, проти Вільного порога, була **слобідка Мичурина**, показана на *«Плане части реки Днепра»* 1780 року. Після скасування Січі 5000 дес. землі на тому ж таки правому березі Дніпра, між балками Гадючою та Тарановою з островом. Лантухівським, дано на ранг бригадирові Павлові Болтіну. Болтін на дарованій землі заклав одразу дві слободи — Вільну на Тарановій балці, де потім того був хутір землевласника Тимченка, та Вільнопавлівку, коло балки Вільної, де тепер слобідка Чернявського⁶³. Од Болтіна земля швидко перейшла до майора Коховського, який на попелищі слобідки Мичуриної заснував слобідку Виноградівку, між Гадючою та Вільною балками, проти острова Похилого.

Використовуючи турків-полоняників, Коховський розвів тут пречудові сади, через що й слобідка його почала зватись Виноградівка 164. Од Коховського земля 1800 року перейшла до

«дворянина Малороссийской губернии», Полтавського повіту, Петра Степановича Сідельського з островом Лантухівським, теж Дубовим. За межуванням 1806 р. *«при селѣ Виноградовке показано 4000 дес.»* придатної землі й 1000 дес. непридатної. Сусідами Сідельського були меноніти колонії Кронсвайда, дідичі Лукашевич, Бердін та Іваненко.

Як Сідельський помер, землю його поділили між собою дві мужні дочки його: жінка штабс-капітана Олександра Янківська та Чернявська. Тоді Виноградівку перейменовано на Марієнталь, а в народі вона звалась Ляхи або Ляхівка, і в ній було вже тільки 1869 дес. землі.

Року 1822 землевласниця Янківська продала всю свою маєтність жінці катеринославського купця Пчелкіна, а з 1830 року земля з усім майном була в руках сина Пчелкіної, теж купця Пчелкіна. Через два роки після того всю ту землю купив з усім майном штабс-капітан Василь Михайлович Шляхтін за 30000 руб. асигнаціями.

Сам Шляхтін продав усю землю колезькому реєстраторові Павлові Омеляновичеві та його жінці Юлії Йванівні за 20.000 «серебряних» 166 з 37 душами мужського полу, з жінками й дітьми, з повним устаткуванням, з хлібом, худобою та засівами.

Нарешті Юлія Йванівна Лачінова продала свою слобідку Марієнталь 1856 року німцеві Корнієві Корнійовичеві Генріхсу *«с 30 душами крестьян»*, не лічучи жінок та дітей, з землею 1869 /2 дес., з худобою та готовим хлібом за 40.000 руб. асигнаціями. Після того слобідку Марієнталь перейменовано в хутір Генріхсталь, який, однак, в народі звався хутір Лачинівський.

Нижче Вільного порога, коло правого берега Дніпра, виступає **заборя Явлена**, яку дехто з дослідувачів та мемуаристів вважає за поріг. *«Колись-то якийсь лоцман, а може, й простий запорожець, пройшовши всі пороги, заліг спати, коли ось його судно несподівано штовх об каміння. Він прокинувся та, здивований, питає: відкіля це явився поріг?»*.

Проти забори Явленої стоять серед Дніпра **Пурисові острови**. Пурисових островів звичайно чотири, малої води — вісім і більш: «іх-тут багато: один поверх одного». На *«Плане части реки Днепра»* 1780 року найбільший з цих островів зветься Куряків, а найменші — Мадишевськими островами. Віце-адмірал Пущін на *«Атласе Днепра»* 1784 року, академик Лерберг та дослідувач Бухтієв найбільший з островів називають Малим Дубовим. На *«Топографической Карте Генерального Штаба»* цей острів поставлений не на своєму місці й зазначений дуже малим. Прибережні люди звать цей острів Прусовим, Явленим (од забори Явленої), Німецьким; меноніти колонії Кронсвайд називають його Дубовим або просто «островом»; у лоцманів він зветься Пурисів, як і всі менші теж Пурисові.

На першому од порога з цих островів є печера в скелі — *«притулище змія»*.

Найбільший Пурисів острів має 1/4 верст, завдовжки, 1/4 верст, завширшки за планом Арапова 1780 року; на *«Карте Генерального Штаба»* та у Бухтієва — 3/4; за виміром 1903 року — 1 верст. 93 саж. завдовжки, 45 — 80 саж. завширшки і 40 — 50 ф. заввишки, а всієї площі — 18 дес.

Грунт острова на північній частині — сипучий пісок, в середині й на півдні — супісок та глей; зверх острова багато розкидано каміння. На ньому ростуть осоки, верба, дуб, зрідка груша, шелюг понад 10 ф. заввишки.

На велике диво, на цьому ж острові є таке, чого немає на інших островах: велика сила мишей; увесь острів порито мишачими норами та ходами, особливо це помітно в осінні місяці, коли під ногами людини провалюється земля й глибоко грузнуть у землю ноги.

До скасування Запорізької Січі тут були запорізькі рибальські коші. Після скасування Січі, 1789 року, він опинився в руках німців колонії Кронсвайд. В 1832—1833 роках, з дозволу

Новоросійського генерал-губернатора кн. Воронцова, з колонії Кронсвайд більша частина хазяїв виселилась за три верстви далі од Дніпра в степову балку, і таким порядком на одній дачі стало дві німецькі колонії — Старий і Новий Кронсвайд.

Старі діди-оповідачі, які живуть поблизу Пурисова острова і часто на ньому бувають, от що розповідають про цей острів.

Острів, що нижче порога Вовчка, тобто Вільного порога, здавна звали Явленим, а потім стали звати Пурисовим і Прусовим. Біля острівка з правого боку є і поріжок Явлений. Ще за цариці Катерини на цьому острові стояли кошем запорізькі рибалки Пурис і Прус; Прус рибальчив після смерті Пуриса. Тихон Прус з товариством багато років мав стоянку кошем на острові Пурисовим і дав привід населенню перейменувати цей острів Прусовим. На цьому острові багато людських кісток. Сидні казали, що там колись бились два царі, і одного царя вилягло все військо. Це було дуже давно. На березі, супроти острівка, покопані городки. Ті городки (редути) там, де саме скеля, були високі, а 1845 року, коли була висока вода, їх позмивала вода. На острові вимило водою глибоку яму, повнісіньку людських кісток. Як глянеш, було, на ті голови, так аж мороз поза шкурою дере — самі голови та ребра.

Колись на тому острові рибальчив старий дід Орел, який казав, що на острові Пурисовому побито армію якогось чужоземця. Орел був запорізького коліна; в нього і звичай був козацький, і мова козацька: пустих слів не знав, а що скаже, було, то все до діла й до ладу. Молиться, було, не так, як оце ми, грішні, харамаркаємо, а як стане на схід, то далеко чуть, що молиться. І не такі молитви, як у нас, а старинні, козацькі і все про Миколу та Покрову.

Городків, тобто земляних редут, було два, а-стояли вони один од одного на 30 ступенів. Між людськими кістками находили стріли, заіржавлені рушниці, залізні, менші курячого яйця, кулі, шаблі якісь покривлені. Одна шабля з руків'ям, яке було обтягнуто золотою ниткою. Рушниці та шаблі трохи більші тих, які вживають наші часи; рури особливо довгі. В річищі, яке oddіляє острів од правого берега Дніпра, після 1845 року знайдено дві бомби, близьке» двох пудів кожна; кожна з відтулиною та з вушком, і у вушка кожної протягнуті кінці ланцюга. Бомби були нижче Явленої забори, між камінням. На північному кінці Пурисова острова коло скелі один чоловік знайшов декілька старовинних срібних ложок, ножів та вилок і все те збув жидові-шинкареві за мизерну плату.

Року 1905 про цей же Пурисів острів писав Я. П. Новицький ось що:

«Вступивши на найближчу до порога частину острова, ми зразу натрапили на розмитий весняною повіддю яр, на сажений глибині якого між камінням розкидані людські кості та зрідка черепки товстого глиняного посуду. Яр той тягнувся приблизно на 40 — 50 саж. Далі, оглядаючи піскові кручі яру, ми побачили цілу силу кісток: тут з-під піску обголились ребра, хребтові кістки, черепи й таке інше. Далі в однім місці, над кручею, натрапили на куц шельюга, між корінням якого ховався цілий ворох кісток. Ми зробили розкопи в деяких місцях і знайшли в однім місці самі кістяки без голів, в другому — самі черепи з нижніми щелепами без шийних кісток, в третьому — окремі частини кістяків. Все це наводить на думку про колишнє страшне в цьому місці побоїще. Через те острів Пурисів дуже інтересний для наукових дослідів історика, археолога, антрополога. Про цю страшну людську могилу народ багато говорить, отже, і наука повинна сказати своє слово. Що це? Чи бій Святослава Ігоревича з печенігами 972 року? Чи бій з половцями або ж з татарами?

Старі кам'янські та кодацькі лоцмани доводять, що найбільш людських кісток на другому та на третьому Пурисових островах.

Дід Грицько Усатий, 80 років, із Павло-Кичкасу про острів Пурисів та про острівець Пурисів казав: *«Покійний мій батько та старі рибалки все, було, говорять про гроші на Пурисовому острові. Там, кажуть, на стрілиці, де велика скеля, закопано дванадцять гармат, набитих червінцями. Примітки нема, а треба, кажуть, одступити од скелі дванадцять*

ступенів і копати. Гармати червоної міді, запорізькі. Другий скарб — на малому Пурисівському островку, що біля стрілиці великого острова. Там сховано сорок тисяч. Той острівок ми так і зовемо Сорокатисячний».

Супроти того ж таки Пурисова острова, на правому боці Дніпра, є якась редута, може, та саме, про яку каже історик князь С. І. Мишецький: *«Двенадцатый порог, именуемый Вольной. При оном пороге, по Очаковской стороне, построен от россиян в 1739 году ретраншемент с редутами»*.

«Супроти острова Пурисового, що нижче порога Гадючого, покопані городки (редути), де, кажуть, була війна, а ще нижче, де Старий Кронцвай, скрізь по піску багато невеликих могилок; вони всі мов би обкладені камінням. Як був я малим та пас німецьку череду, то, було, часто находжу мідні стрілки: після великого вітру або після дощу так і лежать, було, поверх піску».

Нижче Пурисова острова в Лерберга, на «Атласе Днепра» віце-адмірала Пуціна 1784 року, у Бухтієва стоїть острів Великий Дубовий, на «Геометрическом специальном плане дачи генерал-майора Николая Яковлевича Ланова» межування 1780 року — Дубов, у прибережних селян — Абазин, або Льовшинський, од прізвищ власників, які тут змінювали один одного. Острів має, за виміром 1891 року в лютому місяці, 1 верст. 210 саж. довжини, 80—142 саж. ширини і 25 — 40 ф. над зимнім рівнем Дніпра висоти; площа землі, вкупі із спадами та скосогір'ями — 36 десятин. Грунт піскуватий, поверхня нерівна: єсть ями, рови, горби, гряди; в повідь більшу частину острова затопляє вода. На острові ростуть осокір, дуб, 1 в'яз, верба, а по краях піскуватих берегів — лоза. Року 1845 у велику весняну повідь всі дерева з корінням позносило водою, після чого вже потім того почали рости нові дерева.

Урочище землі з лівого боку Дніпра, коло Вільного порога, а вкупі з ним і **острів Дубовий**, потім того Абазин-Льовшин, має таке минуле.

Після скасування Запорізької Січі земля коло Дніпра, в урочищі Вільного порога, по течії річки Вільнянки, *«по указу Ее Императорского Величества Государыни Императрицы Екатерины Алексеевны вторня, Азовскою губернскою канцеляриею отмежовано из порозжих казенных земель во владение генерал-майора Николая Яковлевича Ланова 9765 десятин 174 сажня»*. Вже в рік! межування прапорщиком Тимошенковим, в серпні місяці, коло Вільного порога була «деревня» Ланівка-Миколаївка, де було 14 дворів, 36 душ мужського і 23 женського полу «малороссийских крестьян».

В ті часи сусідами дачі Ланова були: «Генерал-майор Федор Михайлович Толстой с деревней Федоровкой на правом берегу-речки Вильной; полковник Андрей Яковлевич Леванидов с деревней Андреевкой; прапорщик Гавриил Николаевич Гросс с деревней Гроссовской; пустошь Католицкая жительствовавших в Екатеринославе католиков; прапорщик Домашний с деревней Трофимовой; подпоручик Николай Алексеевич Рудь с деревней Семеновкой; вахмистр Степан Романович Кошевской с деревней Протопоповкой; гоф-хирург надворный советник Иван Давидович Зоммер с деревней Павло-Кичкас».

Після того на дачі Ланова виникли «деревня» Михайлівка «хутори» Вільнянський, Михайлин і Миколин. .

Після смерті генерал-майора і обер-коменданта Олександрівської кріпости М. Я. Ланова 1788 року лишилась його вдова Євдокія Михайлівна Ланова, в якій було два сини — гвардії корнет Іван, 24 років, і гвардії-сержант Олександр, 20 років, та 20 кріпацьких дворів з населенням 61 душа чоловіків і 68 жінок. У другій половині 1795 року вдова Ланова продала 2200 дес. землі на верховині річки Вільної колезькому реєстраторові Григорієві Семеновичеві Кривобокову і 6865 дес. 174 саж. коло «деревні» Миколаївки Лановки харківському поміщикові-поручикові Василеві Михайловичеві Абазі.

«В деревне Николаевке-Лановке били: господский двор со всеми службами, в котором строения: дом о восьми покоях, с печами алебастровыми, убран в середине обоями, панелями и карнизами, с двойными вязанными дверьми, столярной работы, с медными замками, вполне меблированный: 4 больших одномер-ных зеркала красного дерева с позолотою; столи, комоди, шкафи, также красного и черного дерева, железные двойные кровати с приборами, канане, кресла, стулья, росписные шкафы; три флигеля — для приказчиков, для мадамы и людской; кухня, баня, комора хлебная, ледник с рубленою коморою, каретный сарай, конюшня, скотный и овчарный двори с избами, два сарая для птиц, мельница на Днепре об одном поставе на ходу, господский сад с разными деревьями, два фиговых дерева в кадке и 25 подданических изб; хлеб и сено в стогах и скирдах, скот, овцы, козы, птица разная и 48 колодок пчел. К сея описи генерал-майорша Ланова руку приложила».

Так, більш як сто років тому на березі Дніпра, коло Вільного порога, була багата панська садиба з повним хазяйським обзаводом. Що ж тепер тут замість тієї садиби?

Там, де колись високо вгору підносились панські хорони, де на обширному дворі було повно худоби, птиці, бджоли, де на токах земля стогнала од множества стогів хліба, де життя людське клекотіло, як той кип'яч у величennomу казаніщі, там тепер нема того нічого й на признаку; перед очима людини дикий, пустинний, скелястий, сумний берег, а на ньому, між щілинами скель, кубла чорного, страшного, отрутного гаду...

Спускаючись вниз по Дніпру од Великого Дубового острова, теж Абазіна-Льовшина, можна побачити сперше підводну **скелю Моргун**, яку дуже не люблять лоцмани; потім того кілька хат німецької **колонії Кронсвайд** на правому березі Дніпра, а на лівому **балку Осокорівку** і скелястий, випертий дуже в Дніпро ріг, а за рогом **село Маркусівку**. Той ріг так і зветься в місцевих селян Рогом, або Кутом. Скеляста середина того Рогу підноситься вгору на 40 — 50 ф. вище рівня річки; східна частина його остільки знижена, що, як висока буває весняна вода, туди йде плин води, і тоді той ріг, охоплений водою, робиться островом в декілька десятків десятин. То є так званий Маркусів острів.

На «Участку Днепра № 15, составленному по исследованиям днепровской описной партии в 1881 г., под руководством полковника Поликарпова», Маркусів острів поставлений нижче Пурисова острова. На «*Плане порожистой части р. Днепра 1917—1923 гг.*» Маркусів острів стоїть зразу нижче Льовшина острова.

За виміром 1881 року він має 1 верст. 270 саж. завдовжки і 220 саж. завширшки. Він увесь піскуватий, опріч кам'яної голови; на ньому росте осокорняк та лоза; взагалі рослинність на острові вбога.

На одну верству нижче Великого Дубового, тобто Льовшина острова, стоїть **острів Вербовий**, показаний на «Плане части реки Днепра» Арапова 1780 року, а також у віце-адмірала Пуціна, академіка Лерберга, дослідувача Бухтієва. Місцеві рибалки звать його Вербовий і Кам'януватий. Але на «*Плане части реки Днепра*» Арапова Вербовий острів стоїть окремо, а Кам'януватий окремо; Кам'януватий менший на половину од Вербового; він зразу за Вербовим, не далі як на 30 саж. нижче од нього. Це буде якраз теперішній Голий острів.

За старими вимірами, Вербовий острів мав завдовжки понад верству, завширшки — чверть верстви, було там 26 дес. землі; середина його приходилась проти устя балки Осокорової; тепер острів нижче балки Осокорової; він має 337 саж. довжини, 30 саж. ширини, 30 ф. на «голові» і 15 — 20 ф. на середині найбільшої височини, а всієї площі не більш як 4 дес.

Чому ж він так зменшився?

Острів Вербовий, кажуть давні мешканці, в старовину був далеко довший, ширший і вищий, ніж тепер, але 1845 року у велику повідь всю рослинність його знесено, поверхню розмито, і для пам'яті нащадкам лишилась тільки скеля .

На острові Вербовому протягом усіх літніх місяців гуляє худоба; там для неї «всегдашнє тирло», через що на ньому з рослин тільки й є обгризений й забитий осокорняк.

Вербовий острів та **Кичкас** — це останнє місце плавання через пороги для кодацьких та кам'янських лоцманів: тут їх уже замінюють «судопроводчики-литвини», тобто білоруси. Споконвіку піскуваті одмілі острова Вербового та протилежного правого берега Кичкасу дають пристановище для плотів. Тут ціле літо мають стяги «хазяйщини», тобто будки на плотах горішніх іудеїв. Ціле літо чуєте тут товкотнечу, крик, лайку білорусів, чуєте запах деревової кори, люльки й поту.

На десять верстов од села Андріївки-Іваненкового, на високому лівому березі Дніпра, простяглась **слобідка Маркусова, теж Павло-Кичкас**. В ній дві головні вулиці і кілька тісних, покривлених провулків. Головна вулиця проходить через усю довжину слобідки і має не більш як одну верству. Населення слобідки українці. Історія слободи починається з 1781 року. Року 1781 говориться про «*слободу Кичкас, иноді Кечкас у реки Днепра, при устье балки Кичкаски*». Першим володарем її був генерал-поручик Павло Сергійович Потьомкін, якому дано на ранг дачу 12 000 дес. землі. Року 1782 слобода зветься Павло-Кичкас. Року 1784 од Потьомкіна маєток достався майорові Фалієву; 1786 року — надвірному совітникові Ситникову; 1787 року — надвірному совітникові Іванові Давидовичеві Зоммерові; 1796 року — секунд-майорові Іванові Семеновичеві Шульцу, а 1798 Емануїлові Маркові, од якого й вийшла назва слободи Маркусова.

За управителя маєтку Марка був пан Куріка, про якого не раз згадували місцеві діди давнього віку. «Після запорожців багато тут землі було, а людей мало, то й став він приймати до себе сіромах:

«Йдіть, каже, хлопці, до мене жити; хто хоче, бери плуг, воли — роби, хто не хоче — пий горілку». Попервах добре жилось у панів: подати не платили, од некрутчини одозволяли пани... Стала населяться слобода, стала сіромашня женитись. Як обжились люди, тоді вже пан не те задумав. Став він потроху до паничини прикручувати, а далі забігла якась бумага, так він узяв та й закрестив. Розчовпали козаки, та пізно: раді б і назад, так нікуди голови приткнути».

Проти Маркусової — Павло-Кичкасу, до правого берега Дніпра, стоять два **камені Розбійники**. Один з тих каменів був вищий і другий нижчий, так їм позивали порохом маківки, тепер вони стали плескати, і камені виглядають з-під води немов-два острови. Як нанесе на них або бистря води, або несподівана полоса вітру яке судно чи пліт, то там йому й край. Ото через те вони й Розбійники.

За каменями Розбійниками течія Дніпра круто повертає на південний захід, через що, наближаючись до того місця, здалеку здається, наче тут Дніпро уперся в скелю і зовсім скінчився: «*Що ж це таке? Куди ж тут їхати далі?*» — несамохіть питають пловці.

За тим поворотом Дніпро мало не протягом двох верстов тече наче в розколині між високими та зовсім стрімкими, особливо з лівого боку гранітовими берегами, які підносяться більш ніж на 30 саж. вгору; тут Дніпрове звужується до 86 саж., а глибина річки збільшується й досягає 130 ф., навіть і більш того.

На лівому боці Дніпра тут же йдуть одна за одною три земляні редути: одна, де був Старий Кичкас, тобто стара переправа через Дніпро; друга на низькій частині берега, на три верстви од першої, під підошвою скелястого спаду, і третя на 600 кроків нижче другої, на самій верховині гори, од рівня води в Дніпрі на 100-150 ф. висоти, прикрита од ріки скелями.

З того ж таки лівого боку виступає балка Осогорова з **балкою Багатиревою**. Вона колись вся була вкрита лісом; по ній росли осокори та такі величезні дуби, що, було, три чоловіка не обхоплять дуба. Гущина була! Тут колись і глибока річка була; риба, раки так і кишіли. В тій

балці жили колись запорожці куренями, там і досі й ямки єсть. Жили тут і турки, поки запорожці не помірялись силою. Потім того густий ліс пани сплюндрували, а річка висохла. Воно й тепер трохи єсть дубів, та вже не те, що було колись.

Далі йде за балкою Осокоровою балка Кичкаська, яка називається в «*Ресстрє речок*» 1697 року річкою Кочкаскою. Ця балка дуже відома була запорожцям та гайдамакам: туди вони, було, заганяють татарських коней. У татар багато було худоби, а табунів ще більш. Так оце, було, зберуться кілька чоловіка та й махнуть степом; займуть табун коней та й заганяють у цю балку; тут їх пасуть і доглядають. А коли треба перегнати коней на правий бік, то один сяде на коня, займе поперед себе табун та й пішов уплав через Дніпро.

Далі йде скеля Хмарина: вона така, як та хмара кучею нависає. За скелею Хмариною балка Широка, а за нею скеля Пугачі. Там день і ніч, було, пугають пугачі. Колись їх тут щороку багато плодилося; водяться вони й тепер, та тільки мало.

За скелею Пугачі балка Побережня, а за нею, коло самого берега Дніпра, **камінь Дзвіниця**. Вона вивела верх, неначе справді та дзвіниця, і відома всім лоцманам та місцевим людям. Для археологів та істориків вона цікава через те, що коло неї 1883 року знайдено цілу купу скалок кременю, що наводить на думку, що тут була в давні передісторичні часи майстерня виробів кам'яного знаряддя.

За каменем Дзвіницею виступають величезні гранітові скелі, і в тих скелях сама природа утворила печеру. Правильніш сказати, то не печера, а грота; місцеві люди такі природні печери звуть скотами, тобто звірячими норами. Та печера зветься **Школа**, і її добре й гаразд знають усі дніпрові лоцмани: «*Не той ще лоцман, хто пройде пороги, а той лоцман, хто щасливо помине Школу*».

Така вона небезпечна для лоцманів. Назва печери Школа вийшла од запорізького полковника Школи, який коло неї сидів своїм зимовником ще за існування Січі.

В тій печері запорожці та гайдамаки ховали не раз свою здобич та й самі инколи ховались за якої пригоди або напацти. В недавні часи там же ховались різні парубки од рекрутчини.

Не кожний може влізти в печеру, бо влазити туди досить трудно. Над входом у печеру дуже низько нависає до землі величезний камінь, який ховає вхід од очей людських. Треба добре зігнутись підлізти під той камінь, потім стати на ноги, витягнутись у струнку, зробитись якомога тонким і тоді обережно всовуватись у вузьку щілину печери. В середині печери два темні ходи. Один з тих ходів іде праворуч, другий — ліворуч. Хід, що йде ліворуч, тягнеться 6 арш., поступово звужується і кінчається невеликою щілиною, крізь яку пробивається тоненька смужка світла. Сюди людина з великими труднощами може пролізти тільки до половини. Хід, що йде праворуч, тіснуватий і низький, через що по ньому можна йти тільки зігнувшись. Він тягнеться всього тільки два аршини і, направляючись трохи вліво, вводить людину в камеру. Камера має 7 арш. довжини, мало не 1 арш. ширини, до 5 арш. висоти. При світлі вона здається природною щілиною і ніде немає слідів того, щоб її обробляла людина для свого життя. По кутках камери також крізь вузькі щілини пробиваються тоненькі смужки світла. Долівка камери — досить товстий шар землі. З камери праворуч іде хід до Дніпра; він дуже вузький і дуже завалений дрібним камінням, чому пролізти по ньому до кінця можна тільки з великими труднощами. Довжина цього ходу трохи більша 6 арш. Кінець його виходить коло самого берега Дніпра і наводить великий жах на людину, як вона, добравшись до кінця ходу, несподівано вигляне на Дніпро: здавлений надміру вузьким і надміру високим гранітовим коридором, маючи тут мало не 20 саж. глибини, Дніпро шалено мчить свої води вперед.

При одній думці про те, що з-під тебе може вискочити який камінь і ти, зірвавшись з 30-сажневої височини, можеш вниз головою упасти в Дніпро, дух захоплюється, і серце немов перестає битися в грудях...

Що ж находили в цій печері Школі?

Находили дрібні скалки кременю, різні черепки од побитого посуду, птичі кістки, кістки якоїсь животиної та людини. Там, кажуть, колись давно висіла жердка, на тій жердці понавішували були хомути, уздечки, сідла і вся зброя. Колись найшли сакву, набиту списками, брозументи од якогось каптанка, чоловічу кістку од ноги, в якій була уткнута стрілка, декілька металевих стрілок.

Нижче печери Школи, праворуч, видно **забору Сухойванову**; на тій заборі лоцман Сухойван посадив плота. Під тією заборою велике водокруття Казани: там так крутиться вода, наче у величезному казані, коли вона закипає білим ключем.

По лівому березі Дніпра далі йдуть **скеля Голуби, Попова скеля і Кінська балка**. На Голубиній скелі колись плодилися дикі голуби; голубів тих така була сила, що й сказати не можна. Вони плодилися і в печері Школі, а найбільше на тій скелі. Там їх зроду було ніхто

е достане(а то вже як понасаджували тут німоту, та як розвелися охотники, то й птиця перевелася: підійде з Дніпра, бебехне з рушниці, та й падає вона у воду.

Попова скеля вийшла од попа. Кажуть, швидко після того, як проїздила тут цариця Катерина II, приїхав в це місце якийсь піп. Їхав він уночі; не знаючи дороги, він звернув з Донського шляху, наблизився до скелі та несподівано обірвався з страшною кручі і полетів у безодню Дніпра. Не стало попа, лишилася Попова скеля. Кажуть ще й так, що з цієї скелі навмисно кинувся в Дніпро якийсь піп.

Кінську балку прозвано від коней. Колись було тут давно ногойці та запорожці, як переганяли коней на продаж, то заженуть їх у цю балку і пускають уплав. Пливають, було, вражі коні прудко, тільки прискають. Ногойці гнали коней до Бардичева або до Лисаветграду на ярмарок. Вони плодили коней у диких степах коло моря. Коні завжди добре перепливають через Дніпро; кінь утоне тільки тоді, як набере води у вуха. За ними, було, пливають каюками і, як замітять, що кінь або лоша тоне, зараз накинуть мотузку на шию та й переводять.

По правому березі .од Маркусової до Кичкаського перевозу йдуть Радутка, а за нею урочище Кринички, а у воді Чорна забора. Там, де Радутка, там жили колись запорожці, і хто зробив ту Радутку, чи самі запорожці, чи хто інший — то давня річ. От Криничка — то од запорожців; там у них було багато покопано криниць. Чорна забора, так то Чорний камінь, який висунувся в Дніпро.

Далі у воді **камінь Ступка, острівки Крячок та Вербки**. Ступка, так то камінь у воді і в ньому ямка, мов ступка — товчечка. Може, який сіромаха і пшоно товк. Крячок та Вербки — острівки під правим берегом Дніпра, коло перевозу.

Крячком острівок названо, бо на ньому цілими табунами збираються птиці-крячки, з породи чайок, та підлавлують тут дрібну рибку; особливо вони те роблять після дощу, в теплу годину, коли риба починає «дрьохати» та вискакувати на поверх води, щоб подихати свіжим повітрям. Тріпочучи без перериву крильцями та повертаючись то вверх, то вниз у повітрі, крячок зірко слідкує за рибкою, і коли яка вискоче на поверх води, він в момент кидається на неї і хапає зразу і кігтями, і дзьобом.

Вербки — острівок під правим берегом Дніпра, коло перевозу. Це те саме, що Зелені острівки у дніпрових лоцманів. На острівку колись росли гарні, кучеряві верби, під якими, кажуть, розкошували колись запорізькі рибалки, і через ті верби прозвали острів Вербками.

Гудзик — невеликий камінь у воді. За великої води цього каменя зовсім не видно, а спаде вода в Дніпрі, то він вилазить з-під води та й стирчить, як той великий гудзик. До нього, кажуть лоцмани, треба добре придивлятися, щоб він часом не пристебнув До себе яку барку або й

цілого плота. Гудзиком у нас звуть людину присадкувату, але міцну й дужу, таку, що її і три чоловіка з місця не сковирнуть. Отакий і той камінь Гудзик у Дніпрі.

Чуприна — камінь, там же, серед Дніпра. Це такий камінь, що ось перед тобою наче голова людська, а на тій голові, на самій на кабушечці, ще й чуприна майорить, як ото колись було в запорізького козака.

Частина 7

Кичкаський перевіз супроти німецької колонії **Кичкас-Айнлаге**, що розкинулась по правому березі Дніпра.

Кичкаський перевіз був відомий ще візантійському імператорові Костянтинові Багрянородному (905 — 959), тільки під назвою Крарійського перевозу.

Цю назву відомий дослідувач Чорномор'я, професор Брун, зближає з вірменським словом К'арегес, а в назві **Кичкас** убачає теж ім'я вірменського князя Kiskases, сучасника імператора Костянтина Багрянородного.

Але відомий орієнталіст Д. Нікольський в назві Кичкас убачає турецько-татарський корінь «kög», з удвоєнням «kög-kög», тобто значить «проходь, іди далі»; в переносному значінні Кичкас — це місце перевозу або переходу через річку.

Костянтин Багрянородний про цей перевіз пише так:

«Руси доходять до так званого Крарійського перевозу, де перевозяться херсонити з Руси і печеніги в Херсонес. Перевіз цей завширишки з гіподром 18, а вишина берега річки знизу така, що вона доступна тільки окоміру та удару стріли.

Під назвою Кичкаського перевіз був відомий у XVI віці посланцеві німецького імператора Рудольфа II Еріхові Ласоті, який пише про нього року 1594 так: «Тут був татарський перевіз; Дніпро в цьому місці дуже вузький, береги його, особливо лівий, дуже високі й скелясті; од останнього порога до Кичкасу 1/2 милі».

У XVI віці про Кичкаський перевіз також пише литовський письменник Михалон Литвин, який називає його Кочкосом.

У XVII віці на Кичкаський перевіз звертає свою увагу також відомий французький інженер Боплан.

«Кичкас,— каже він,— це невелика річка, яка вливається в Дніпро або Борістен з татарської сторони і дає назву одному піскуватому рогові, що врізується в Дніпро і з двох боків обгороджений неприступними кручами. Доступити до нього можна тільки з поля через дуже низький перешийок, завдовжки коло 2000 кроків. Треба б тільки перегородити не місце, щоб мати добре ошанцьоване місце. Певне, поверхня землі тут нерівна, вона має форму пагорків, через що в одному місці татарські береги панують над цими місцями, в іншому ці останні — над татарськими. Взагалі ці місця дуже високі, корито ріки одкрите, вільне од усіх перепон, дуже вузьке, особливо до півдня... Я бачив, як поляки стріляли з луку з одного берега ріки на другий, і стріли попадали більш ніж на сто кроків далі протилежної сторони. Це найголовніший і найкращий татарський перевіз через те, що в цьому місці корито ріки має не більш як 150 кроків завширишки; береги дуже приступні, місцевість одкрита, через що засидів тут не можна боятись. Цей перевіз зветься «Кичкасовой».

В архівних документах того ж XVII віку Кичкас найчастіше зветься Кучкасом. Так, 1672 року запорожці писали в Москву: «Татари перелазять Дніпро пониже Кодака в урочищі Кучкасі».

В «Літописі Самовидця» Кичкас називається Кичетом. Коло Кичету козацька старшина — обозний, осавул і військовий писар написав *«челобитную до их царских величеств про свои й людские кривды й зневагу, якую мели от синов гетманских, которых (гетьман Іван Самойлович) постановлял полковниками й подали боярину Василю Василовичу Галецину, просячи позволения переменить гетмана»*.

Літописець Самойло Величко називає Кичкас Кочкасом і каже:

«Гетман (Іван Мазепа) й воєвода Белгородский князь Яков Долгоруков, в суда водние убравшись, июля 20 (1697 года), о полдне рушили от порогу Волного й от Кочкаса плавным походом вниз реки Днепра ку Сечи запорожской й далеи ку Кизикермену».

Російський академик Лерберг, кінця XVIII і податку XIX віків, про Кичкас писав так:

«На чотири верстви нижче острова Вербового береги ріки Дніпра швидко сходяться між собою протягом 300 саж. В такій широчині Дніпро тече півтори верстви на південний схід, а потім того, здавлюючись ще більше, зразу повертається на південний захід. Через те правий берег обертається на досить великий ріг, який зветься Кичкас. Тут найбільший і найкращий перевіз для татар, бо в цьому місці протока не ширше 150 ступенів, береги його спадисті і земля одкрита».

На планах Дніпра XVIII віку Кичкаський перевіз зветься «великою переправою».

Нижче Кичкаського перевозу, по середині Дніпра, виступають одна за одною **забори Карлова та Бруньова**, а за ним іде **острів Чорний, або Стріліцький, інакше Хведоришин**, який належав колись землевласниці Ганні Хведорівні Марк, інакше Хведорисі, як її звали місцеві селяни .

Далі виступають величезні три скелі **Стовпи**, праворуч.

Із них той, що ближче до правого берега Дніпра, зветься **Диван Цариці**.

Кажуть, що на цій скелі сиділа цариця Катерина, як їхала зі Катеринославу до Херсону. Та це так тільки кажуть, а справді цариця тут ніколи не була. Тут, кажуть, був вибитий якийсь напис, а який саме, зовсім невідомо. Одно можна сказати, що Диван Цариці — це одно з найкращих місць на Дніпрі нижче порогів його. Коли близько підійдеш до того каменя та вилізеш на середину його, де саме є той Диван Цариці, і скинеш очима на північ, супроти течії Дніпра, то тут побачиш уже іншу картину, зовсім не таку, яка була в порожистій частині Дніпра. Тут Дніпро, вирвавшись з тісних гранітових берегів Кичкасу і опинившись на повній свободі, далеко розливається по широкій, розложистій низині і спокійно плине вперед. Тут не чути ні того шуму та реву й плескоту, немає й того водокруття, які були на порогах Дніпра. Перед очима людини велика, могутня ріка з чистою та прозорою, як той кришталь, водою, в якій одбивається високе, голубе, безодне небо і вкупі з небом переливається південне, гаряче, ярке сонце. Ця картина не зве рушує нерви людини, не викликає її на боротьбу з грізною стихією навпаки того, вона заспокоює, милує душу її, як милує ніжна, люляча мати дорогу, любую дитину свою. Але докотилась та ріка де величезних **каменів Стовпів** і тут розлилась — розійшлась на дві великі течії: на так званий **Новий Дніпро**, який круто поверну! і пішов ліворуч, і на так званий **Старий Дніпро**, який пішов прямо праворуч.

Коло підніжжя Середнього стовпа, на камені, який піднісся трохи вище рівня води, є глибока ямка, яка зветься Запорізька миска; та миска має півтора аршини завглибшки, а три аршини в поперечнику. Старі лоцмани оповідають, ніби з тієї миски запорожці їли галушки, а робили вони це так: брали ложки по три аршини завдовжки, сідали округ тієї миски один проти одного та через миску й годувались такими ложками: цей подавав галушки тому, а той цьому.

Чи справді ж таки запорожці їли з такої миски галушки? На таке питання можна одповісти тільки одно: «По вере вашей дастся вам». А от що на тих Стовпах жила людина уже в

передісторичні часи, тому є наочні докази.

Середня скеля була житлом для людини вже за кілька тисяч років до наших часів. На ній знайдено два спідні шари й один шар верхній пізнього періоду. Перший шар, завтовшки 25 см, того періоду, коли людина годувалася найбільш мушлями та рибою; рештки риби та мушлів знаходять у попелищах, які збереглися в різних місцях цього шару; в землі також є різні вироби з кременю та черепки примітивного посуду з чеканим (карбованим) орнаментом трикутника.

У другому шарі також знайдено рештки людської їжі, але тут переважають кістки різних тварин: дикої свині, коняки, бика; є і черепки різного посуду; посуд тут уже більшого розміру й кратого виробу; він оздоблений гусенечним та пунктирним орнаментом; в землі знайдено також пречудове оброблене крем'яне знаряддя, багато шил, одну клинувату, дуже гарно одполіровану сокиру.

Третій шар, верхній, 1 м завтовшки, свідчить, що на цій скелі людина жила дуже багато років. Тут знайдено людські поховання, які слід зарахувати до пізнішої епохи.

Ліворуч од трьох величезних каменів Стовпів стоять два теж **величезні Стоги**. Коли підійдеш до тих Стогів ближче та поглянеш на них знизу вгору, та ось перед тобою неначе справді стоять два стоги.

«І хто ж воно тут вивів такі величезні Стоги серед Дніпра? Ну, звичайно, не ми, а такі багатирі та велетні, які жили тут давно, дуже давно, не за нашого віку і не за наших дідів та прадідів, і звались вони вернигори-самсони-велетні. А хіба тоді такий народ був, як тепер? У нього, може, була сім пудів голова; як треба було йому куди йти, то він візьме невеличкий кийочок, так пудів триста, обмахнеться ним округ себе та й іде...»

Супроти Стовпів та Стогів, з лівого боку Дніпра, виділяється славне **урочище Сагайдачне**. Колись це була надзвичайно гарна, дуже мальовнича, відома всім окольным людям місцевість. З одного боку оповита широким і могучим Дніпром, а з трьох останніх боків обгорнута високим кам'яним прикриттям, укупі з високим густим дубовим лісом, ця місцевість усередині вся була вкрита зеленою, соковитою травою та уквітчана якими запашними різнобарвними квітами і вабила до себе кожну людину.

«Один з найстаріших дідів-оповідачів, якому було 120 років, розповідав нам,— каже Я. П. Новицький,— що в цьому урочищі жив запорізький козак Сагайдак. А було те ще за часи цариці Катерини, після скасування Запорізької Січі, коли почалось колонізування колишнього запорізького краю. Сперше той Сагайдак пішов був на Україну, але з України він швидко повернувся назад, засів коло лівого берега Дніпра, нижче Кичкасу, зібрав коло себе товариство та й почав з ним хазяйнувати.

«Непривично козакові жити з бабами»,— казав він, поживши трохи на Україні, та й ото махнув через те до Дніпра. Поробили вони собі курені, покопали землянки та й почали жити. Старий Сагайдак був за ватага. Він наводив скрізь порядки, заготовляв припаси на зиму, зберігав добро, кохав худобу, а його товариші-козаки допомагали йому: хто рибу ловив, хто в роз'їздах був, хто пасічкував...

Жили між собою вони гарно й лагідно, нікому нічого лихого не робили, та й їм також не було од інших ніякого лиха. Так жили вони аж доти, поки на вернулось несподівано в це місце московське військо, яке йшло на завоювання Криму. Почувши те, товариство Сагайдака зразу розбіглося геть на всі чотири вітри, а сам Сагайдак не покинув дорогого та любого йому місця, зачинився в своїй землянці і вирішив не оддаватись живим у руки москалеві, якого так страшно ненавидів за те, що він стільки лиха заподіяв всьому Запоріжжю. Одстрелюючись із своєї землянки, Сагайдак поклав не одного москаля, аж поки облягли навкруги всю його землянку та запалили її. Він так у диму й задушився, а до москалів живим не вийшов. Од нього те урочище й стало зватись Сагайдачне. Після смерті Сагайдачного в його урочищі жили теж колишні

запорожці — Скуть, Хоз, Матвій та Левко Шуті».

Зважаючи на те, що розповів про козака Сагайдака та про урочище Сагайдачне сто двадцятилітній дід-оповідач, не можна не згадати й того, що каже про Сагайдачного перший історик Запоріжжя кн. С. І. Мишецький. Князь Мишецький прожив в самій Січі з 1736 року по 1740 і там чув про «запорожского воина, прозываемого Сагайдачним, который построил фортецию, а по их званію (запорожцев) окоп на великом острове, называемом Хортиц». Звичайно, під тим «*воином Сагайдачним*» кн. Митецького треба розуміти не кого іншого, як славнозвісного гетьмана Петра Сагайдачного. Хоча Мишецький каже, що Сагайдачний був на Великій Хортиці, а в тім острів Хортиця та урочище Сагайдачне суміжні. Треба сказати ще й те, що місцевість між урочищем Сагайдачним та островом Великою Хортицею, як дуже захисна та потаємна, вже дуже давно була відома руському вояцтву і давно приваблювала його до себе.

Року 1103 руські князі, виступаючи супроти половців, призначили збірним пунктом для того місцевість коло острова Великої Хортиці: *«И поидоша ниже порогъ, и стаиша в Протолчехъ в Хортичемъ острове»*.

Пізніш, 1223 чи 1224 року, там же збирались і всі ті руські князі, які виступали на бій супроти татар:

«Князі русскіи поидоша вси за Днѣпръ на множествѣ людей, а галичане и волыньци кыиждо съ своими князьями, а куряне и трубчане и путивлицы кыиждо с своими князи... И поидоша в рѣку Днѣпръ, и возведоша пороги, и стаиша у рѣки у Хортицы на бродѣ у Протолчи»

В різних місцях урочища Сагайдачного лишались так звані **печища або попелища Сагайдака**, та різної величини ямки, позарослі коноплями, чабром та кураєм; на різних місцях урочища находив вугілля, черепки од розбитого посуду з орнаментом і без орнаменту, шматки заліза, олива, кремені для рушниць та пістолів, а також чимало мідяних монет різних років, руських і неруських. Найкращі місця урочища Сагайдачного — це так звані скелі. Дурна та Середня, які стоять на 150 кроків одна од одної. Перша | гарним, мальовничим рогом врізується далеко в Дніпро, а друга, облямована навкруги густим і високим лісом, викидається до суходолу. Піднімаючись на 70—100 ф. вгору і маючи коло 650 кроків навкруги, Середня скеля нагадує собою величезний курган, який увесь заріс високим, густим лісом, низьким непролазним чагарником; подекуди він засіяний різнокольоровими квітами, між якими найбільш конвалій або ваннику.

Це теж одна з найкращих місцевостей на лівому березі Дніпра, нижче Кичкасу, на яку мимоволі звертає свою увагу кожна людина.

«Коли ви вилізете,— каже Я. П. Новицький,— на ту чи на іншу скелю, то побачите чудовий кришталевий Дніпро, почувєте шумні, і дзвінкі переливи води, які ніжно ласкають ваш слух, побачите мальовниче розкинуті околиці. Перед вами суворі Стовпи та Стоги; далі ви бачите ошанцьовану частину острова Хортиці з його кучерявими грушами, навислими скелями, піскуватими берегами та одкосами, а ще далі обрій, в який упираються могили та кряжі степів».

В тридцятих роках минулого віку на **Середній скелі** можна було бачити оригінальний камінь під назвою «Люлька», схожий на справжню люльку з чубуком та протичкою. Там же можна було теж бачити «ліжко», або «сідало», інакше, «стуло», або «кресло Сагайдака». Те «ліжко» стояло на верховині скелі, і це було не що інше, як оброблений камінь, на середині якого видовбано заглибину для лежання людини з узголівком для голови та з ямочками для ніг. Од морозу чи чого іншого те «ліжко» розлупилось на дві частини, але вони лежали щільно одна коло одної, і ніхто не зважувався зрушувати їх з місця. Але 1883 року до Середньої скелі

приїхали з міста Олександровського два гуляки, які після довгої гулянки та доброї п'ятики надумали показати людям свою удасть та молодечество — підкласти під «ліжка» порох та запалити його. Задумали й зробили, і в момент од того «ліжка» не лишилось і жодного камінця на місці.

Подібне до «ліжка» Сагайдака, що на Середній скелі, було також «ліжко» з очевидними слідами штучної обробки на Мигійській скелі, коло річки Бога. Невідомо, яка ж доля того мигійського «ліжка»: чи така ж, як і «ліжка» Сагайдака. Принаймні, мигійське «ліжко» року 1903 було ще ціле.

Середня скеля приваблює до себе людину не самими своїми красотами: вона притягає до себе ще й тими культурними пережитками, які збереглись на ній: на Середній скелі знайдено неолітичну станцію, яка дуже гарно збереглася до наших часів. Це чудовий зразок життя людини на Дніпрових островах передісторичних часів новокам'яної доби. На ній знайдено чудесне кремінне ретушоване знаряддя, черепки посуду, цікаві як що до техніки, де до глини примішані мушлі, так і що до орнаменту, подібного до орнаменту Усатівської станції біля Одеси. Там же знайдено і рештки їжі людини тієї ж доби, тобто мушлі, риб'ячі та звірячі кістки.

Так, урочище Кичкас з його перевозом, з його могутніми, високими скелями, з його лугами-бережинами, з його широкими та далекими околицями споконвіку було відоме людині. Тому докази — ті неолітичні станції, які там знайдено, і ті численні загадкові землянки на взгір'ї коло нього, і та золота монета з особою візантійського імператора, яку випадково витягли з води на перевозі, і навіть ті великі й малі могили, якими уквітчаний увесь степ на південний захід од Кичкасу.

Всі ті народи, які приходили в нашу країну, чи з Далекого Сходу, чи з Кавказу, чи з Малої Азії, чи з Греції, всі вони знали Крарійський, або Кичкаський перевіз. Наша країна широко розгортала свої надра і всім давала пристановище й захист. Через те знали її кіммерійці, скити, сармати, роксолани, алани, ост-готи, гуни,

венеди, болгари, авари, хозари, угличі, тиверці, угри, печеніги половці, греки, генуезці, литовці, татари.

Всі ці народи несли в наш край матеріяльну й духовну культуру, яка вона була в ті віки, а з нашого краю вона йшла далеко на захід, а ще далі — на північний край. Звичайно, що цей перевіз знали також і запорожці.

У запорізьких козаків коло урочища Кичкасу, з правого боку Дніпра, були зимовники «відомства Кодацької паланки»; такі ж зимовники й з лівого боку Дніпра, — «відомства Самарської паланки». По тих зимовниках звичайно жили козаки-зимовчаки або сидні, чи гречкосії, які, коли хто хотів, жили з жінками, які не хотіли, жили одинокі. Вони «бадались» хліборобством, коневодством, скотарством, пасічництвом, лисичництвом; платили податок один карбованець од «диму» на рік у військову скарбницю. Після скасування Запорізької Січі в тих зимовниках тільки де-не-де лишились козаки на своїх старих житлах. Так, року 1781 відомий російський академик Василь Зуєв, об'їжджаючи місця колишнього Запоріжжя, завернув між іншим і до урочища Кичкасу, яке він знайшов пустим і безлюдним:

«В Кичкасі,— каже він,— стоїть одна тільки хатинка, в якій живе запорожець»

Але недовго лишався Кичкас «пустинним». 1789 року на правому боці Дніпра, на урочищі Кичкасі, виникла німецька колонія менонітів Айнлаге-Кичкас.

Першу думку про те, щоб викликати з-за кордону в Росію менонітів, подав цариці Катерині II граф П. О. Румянцев-Задунайський, який вперше побачив їх у Пруссії, коло Данцігу та Ельбінгу, коли був у Пруссії в часи семилітньої війни. Румянцев-Задунайський доводив, що меноніти добрі хазяї, що взагалі вони народ чесний, тверезий, працьовитий, що вони можуть

бути зразком для руського селянина-хлібороба. Після такої доповіді послано до Прусії колезького совітника Траппе, щоб вивести звідтіля в Росію кілька менонітських сімей. На перший раз прибуло переселенців 510 душ чоловіків і 400 душ жінок, їх хотіли спочатку посадити на річці Конці, а потім того одвели їм землі на острові Великій Хортиці та на правому боці Дніпра, супроти Кичкасу. Швидко після того до першої партії менонітів-переселенців з'явились нові німецькі переселенці, і з протягом часу на колишніх запорізьких вільностях виросла сила великих, багатих та квітнучих німецьких колоній.

Харків, 1928 р.

Острів Каменуватий

Вовнизький поріг

Кодацький поріг

Поріг Ненаситець

Поріг Ненаситець улітку

Поріг Ненаситець.
Пекло

Лишний поріг

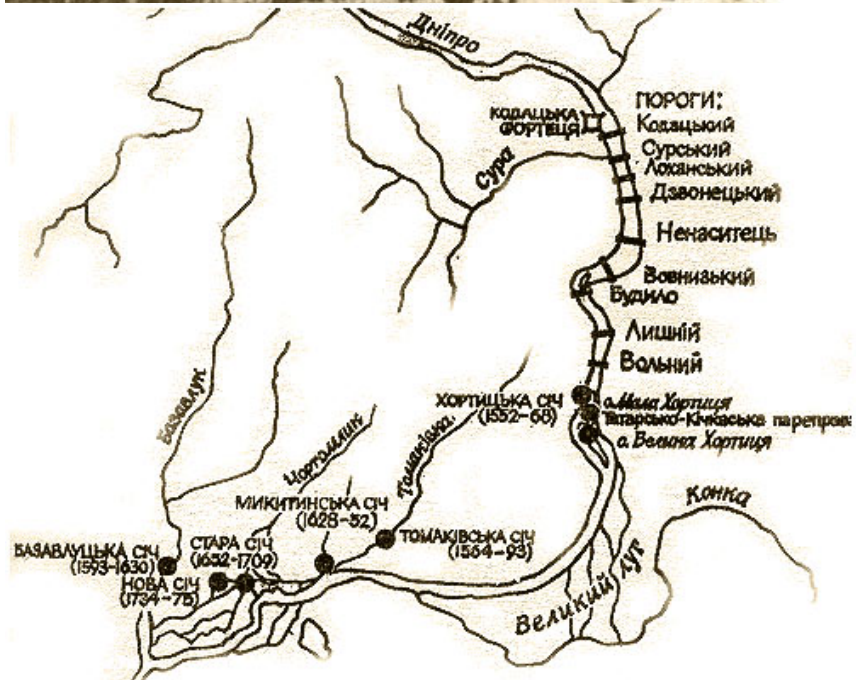
Скеля Монастирка

Церква у с. Старі Кодаки

Село Чаплі

Козацькі Січі